

รายงานฉบับสมบูรณ์
โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ
แม่สีธรรมชาติในวิธีผ้าพื้นบ้านภาคใต้

ผู้วิจัย
นางสาวประไพ ทองเชิญ

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พฤษภาคม ๒๕๕๘

สารบัญ

หน้า

คำนำ

คำขอบคุณ

บทคัดย่อ

Abstract

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑	หลักการและเหตุผล	๑
๑.๒	วัตถุประสงค์	๒
๑.๓	ขอบเขตการศึกษาวิจัย	๒
๑.๔	ระเบียบวิธีวิจัย	๒
๑.๕	กระบวนการดำเนินงาน	๓
๑.๖	ผลที่คาดว่าจะได้รับ	๓

บทที่ ๒ ตามร่องรอยผ้าพื้นบ้านภาคใต้

๒.๑	เรื่องราวจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง	๔ - ๖
๒.๒	เรื่องเล่าจากครูทอผ้าพื้นบ้านรุ่นสุดท้าย	๖ - ๘
๒.๓	ประเด็นที่ค้นพบ	๑๐

บทที่ ๓ องค์ความรู้แม่สีธรรมชาติภาคใต้

๓.๑	คุณค่าและความสำคัญแม่สีธรรมชาติ	๑๑ - ๑๒
๓.๒	องค์ความรู้เรื่องครามและการย้อม	๑๒ - ๒๒
๓.๒.๑	เรื่องราวครามที่ภาคใต้	๑๒ - ๑๓
๓.๒.๒	ความรู้เรื่องพันธุ์ครามภาคใต้	๑๓ - ๑๔
๓.๒.๓	ประมวลภูมิปัญญาคราม ๔ ภาค	๑๕ - ๒๑
๓.๒.๔	ข้อสังเกตเรื่องครามและการย้อม	๒๑ - ๒๒
๓.๓	องค์ความรู้แม่สี ดำ เหลือง แดง ภาคใต้	
๓.๓.๑	เรื่องราวที่ค้นพบ	๒๓
๓.๓.๒	พืชพันธุ์และเทคนิควิธี	๒๓ - ๒๖
	● กลุ่มสีดำ	
	● กลุ่มสีแดง	
	● กลุ่มสีเหลือง	
๓.๓.๓	ข้อพิจารณาเรื่องสีธรรมชาติภาคใต้	๒๖ - ๒๘

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ ๔ กรณีศึกษากลุ่มผ้าพื้นบ้านภาคใต้	
๔.๑ กลุ่มทอผ้าบ้านนาหมื่นศรี	๓๐ - ๓๑
๔.๒ กลุ่มทอผ้าบ้านท่ากระจาย	๓๒- ๓๓
๔.๓ กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง	๓๔-๓๕
๔.๔ กลุ่มทอผ้ากระแสดินรุ้ง	๓๖- ๓๗
๔.๕ เครือข่ายเรียนรู้สีธรรมชาติในภาคใต้	๓๗- ๓๘
บทที่ ๕ บทสรุป	
๕.๑ บทสรุปและบทเรียนแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้านภาคใต้	๓๙
๕.๒ แนวทางพัฒนากลุ่มผ้าพื้นบ้านภาคใต้ ไปข้างหน้า	๔๐
๕.๓ ความส่งท้าย	๔๐-๔๑
บรรณานุกรม	
ภาคผนวก	
. ผ้าทอพื้นบ้านในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมดั้งเดิมของภาคใต้	
. ผ้าพื้นบ้านในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชาวไทยมุสลิม	
. ครูทอผ้าพื้นบ้านรุ่นสุดท้าย	
. ลักษณะที่ทอผ้าพื้นบ้านในภาคใต้	
. การสืบค้นภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติ และการทดสอบสี	
. คราม ๓ สายพันธุ์ในภาคใต้	
. การระดมภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้าน ๔ ภาค	
. ภาคปฏิบัติการย้อมสีธรรมชาติในชุมชน	
. รายชื่อชาวบ้านที่ร่วมปฏิบัติการสร้างผ้าต้นแบบ	
. บันทึกเส้นทางการสืบค้นภูมิปัญญา	

คำขอบคุณ

การสืบค้นภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้าน เป็นครั้งแรกของภาคใต้ และการปฏิบัติการฟื้นฟูโดยการทดลองทำขึ้นให้เป็นที่ปรากฏเห็นจริงภายในระยะเวลาอันจำกัดเพียง ๑๘ เดือนนั้น บรรลุผลได้ด้วยแรงศรัทธาและความเชื่อมั่นในภูมิปัญญาพื้นบ้าน และการหนุนช่วยของ กัลยาณมิตรที่เสียสละทั้งกำลังทรัพย์ กำลังใจ และกำลังกายอย่างไม่รู้เหน็ดเหนื่อย ผู้วิจัยใคร่ขอ เป็นตัวแทนกลุ่มผ้าพื้นบ้านภาคใต้ในการแสดงความเคารพ และแสดงความขอบคุณไว้ ณ ที่นี้

พระสันติพงศ์ เขมะปัญโญ ที่ปรึกษาผู้เป็นประจักษ์แสงเทียนส่องทาง

นายแพทย์บัญชา พงษ์พานิช สุธี – รัตนานูลนิธิ มิตรผู้ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมทุน

รศ. เปรมจิต ชนะวงศ์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช เป็นทั้งครู และเพื่อน ร่วมปรัชญาวิจัยเพื่อท้องถิ่น

ผศ. ศุภวรรณ สอนสังข์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี ช่วยประสานงานและอำนวยความสะดวกการลงพื้นที่เขตสุราษฎร์ธานีอย่างสม่ำเสมอ

เครือข่ายกลุ่มทอผ้าพื้นบ้านสีธรรมชาติ ๔ ภาค เสมือนญาติสนิทช่วยถ่ายทอดประสบการณ์ให้โดยไม่หวงแหน

คุณสุวรรณา หลังน้ำสังข์ สหกรณ์เลมอนฟาร์ม องค์กรที่มีความพยายามกับการการสร้าง ตลาดผ้าพื้นบ้านเพื่อสิ่งแวดล้อม

คุณวินัย สังข์เกษม ผู้ช่วยประสานงานและอำนวยความสะดวกพื้นที่สงขลา

คุณสมยศ สุภาพรหมินทร์ พี่ชายที่คอยให้ข้อคิด ในการดำเนินชีวิตและการงานอย่าง สม่ำเสมอ

ท้ายสุด คือกลุ่มมดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง และกัลยาณมิตรอีกหลายฝ่าย ซึ่งไม่สามารถ กล่าวนามได้ทั้งหมด ณ ที่นี้

บทคัดย่อ

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้านภาคใต้ มีวัตถุประสงค์เพื่อทำการประมวลองค์ความรู้แม่สีธรรมชาติ น้ำเงิน แดง เหลือง ดำ และนำไปสู่การปฏิบัติการฟื้นฟูสีธรรมชาติขึ้นใหม่อีกครั้งในภาคใต้ ซึ่งขาดช่วงไปอย่างน้อยหนึ่งชั่วอายุคน กระทั่งเกือบจะหมดผู้รู้ หหมดผ้าดั้งเดิมให้ทำการศึกษา โดยอาศัยกระบวนการตามร่องรอยเพื่อสืบสาวภูมิปัญญาและอ่านเรื่องราวที่บันทึกบนผ้าดั้งเดิมที่ค้นพบ รวมทั้งการระดมภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้าน ๔ ภูมิภาค แล้วทำการประมวลเป็นองค์ความรู้เบื้องต้นให้ช่างทอผ้านำไปทดลองทำ ด้วยตนเอง

การค้นพบ ครามย่าน ครามเหล็กขูด และครามถั่ว พืชให้สีน้ำเงิน ๓ สายพันธุ์ สีแดงจากหินแดง สีเหลืองจากเปลือกต้นมะพุด ขมิ้นชัน ย่านฝ้ายห่อทอง และย่านมันแดง และสีดำจากใบครุระ แสดงให้เห็นถึงศักยภาพและความหลากหลายของพืชให้สีตามลักษณะภูมิศาสตร์เขตทุ่งนา ภูเขา และทะเล อันอุดมสมบูรณ์ในท้องถิ่นภาคใต้ นำไปสู่การพัฒนาผ้าพื้นบ้านเอกลักษณ์สีธรรมชาติตามภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น อย่างสอดคล้องกับภูมิปัญญาและเทคนิคการทอผ้าพื้นบ้านเฉพาะกลุ่มอย่างสร้างสรรค์ในเชิงการตลาด

ผลกระทบจากโครงการที่สำคัญ คือ กระบวนการศึกษาและเรียนรู้จากการปฏิบัติของแต่ละบุคคล แต่ละกลุ่มในการค้นพบสีธรรมชาติจากพืชพันธุ์ในท้องถิ่น และเทคนิควิธีการย้อมนับเป็นการสร้างความรู้ใหม่ด้วยตนเองอย่างไม่มีข้อจำกัด และการใช้องค์ความรู้แม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้านริเริ่มในการคลี่คลาย จะเป็นหนทางไปสู่การบ่งบอกถึงวิถีวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านภาคใต้ได้อย่างชัดเจน

บทที่ ๑

บทนำ

๑. หลักการและเหตุผล

“**สีธรรมชาติ**” ที่เกี่ยวข้องกับเครื่องนุ่งห่มบนฐานปัจจัยสี่ในขอบเขตภาคใต้ นับว่าเป็นเรื่องใหม่มากสำหรับช่างทอผ้ารุ่นปัจจุบันและบุคคลทั่วไป ประเด็นสีธรรมชาติเพิ่งมีการจุดประกายขึ้นที่กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง ในปี ๒๕๓๘ โดยการส่งเสริมจากองค์กรพัฒนาเอกชน ใช้กระบวนการกระตุ้นให้กลุ่มสตรีในชุมชนคีรีวงริเริ่มค้นคว้าการใช้สีธรรมชาติจากพืชพันธุ์ในท้องถิ่น สร้างลวดลายสีบนผ้าฝ้ายด้วยเทคนิคการมัดย้อม (Tiedye) ในปัจจุบันผ้ามัดย้อมสีธรรมชาติได้กลายเป็นสื่อสัญลักษณ์หนึ่งของชุมชนคีรีวงอย่างชัดเจน

ผ้าทอพื้นบ้านที่โดดเด่นอย่างมีเอกลักษณ์เป็นที่ยอมรับว่าเป็นตัวแทนผ้าพื้นบ้านภาคใต้ คือ ผ้าทอบ้านนาหมื่นศรีซึ่งได้สืบทอดเรื่องราวทางวัฒนธรรมการทอการใช้ผ้าพื้นบ้านมาไม่น้อยกว่า ๓๐๐ ปี เช่น ผ้าหม่นาค หรือ ผ้าพานช้าง ช่างทอผ้ารุ่นทวด รุ่นย่าเล่าว่าฝ้ายพื้นสีแดงย้อมจากรากข่อยป่า และยกดอกลายลูกแก้วสีเหลืองย้อมจากย่านผ้าร้ายห่อทอง คือ ภูมิปัญญาของบรรพชนรุ่นปู่ย่าได้ทำไว้ให้เห็นให้ใช้ แดงเหลืองนับว่าเป็นแม่สีธรรมชาติเอกลักษณ์ที่ผู้รู้รุ่นสุดท้ายของบ้านนาหมื่นศรี รอให้คนรุ่นปัจจุบันได้สืบค้นบันทึกองค์ความรู้ และสืบทอดการย้อมสีธรรมชาติให้เป็นที่ประจักษ์

จากความสืบเนื่องของการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการ เรื่องการกำหนดมาตรฐานผ้าทอพื้นบ้านเพื่อสิ่งแวดล้อม (ประไพ ทองเจริญ, ๒๕๔๘) ทำให้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของวิถีวัฒนธรรมการทอผ้าพื้นบ้าน และภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติดั้งเดิม คือ น้ำเงิน แดง เหลือง ดำ อันเป็นแม่สีหลักในวิถีผ้าทอพื้นบ้านทุกภูมิภาค และผลการสืบค้นเบื้องต้น พบว่า “**ย่านคราม**” เป็นพืชให้สีน้ำเงินอีกชนิดหนึ่งของโลกที่มีอยู่ในประเทศไทยทุกภาค สืบค้นเบื้องต้นได้ว่าเคยมีการใช้ในกลุ่มชาวปาเกญอ จังหวัดแม่ฮ่องสอน ที่ภาคอีสานชาวบ้านเรียก**ใบเบือก**มีการใช้ก่อบหม้อมีสำหรับช่างทอผ้าฝ้ายครามบางคน ที่บ้านโนนเรือ อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร

ส่วนภาคใต้ ผู้วิจัยได้ค้นพบว่ามีภูมิรู้และผู้รู้เรื่องการย้อมครามย่าน ที่บ้านปาบ อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง พบต้นครามย่านจำนวนมาก ในเขตพัทลุง และที่บ้านคีรีวง อำเภอลานสกา นครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นนิมิตรหมายว่าพอที่จะสืบสาว เรื่องราว ทำการรื้อฟื้นและพัฒนาขึ้นได้ แม้ว่าภูมิรู้นี้ขาดการสืบทอดในทางปฏิบัติมาประมาณหนึ่งชั่วคน แต่ยังมีผู้รู้ที่เคยได้ทำให้สืบค้นเรื่องราว นับว่าเป็นประเด็นที่ท้าทายต่อการศึกษาและการพัฒนาผ้าพื้นบ้านสีธรรมชาติภาคใต้ ให้ปรากฏขึ้นใหม่อย่างชัดเจน มิใช่เป็นเพียงเรื่องเล่าในอดีต

๒. วัตถุประสงค์ของโครงการ

๒.๑ เพื่อทำการประมวลองค์ความรู้แม่สีธรรมชาติ น้ำเงิน แดง เหลือง ดำ ทั้งในแง่แหล่งวัตถุดิบ และเทคนิคกรรมวิธีการย้อม

๒.๒ เพื่อทำการสืบสานภูมิปัญญาสีธรรมชาติ และฟื้นฟูโดยการทำเครื่องนุ่งห่มสีธรรมชาติให้ปรากฏเป็นจริง

๓. ขอบเขตของการศึกษาวิจัย

๓.๑ ศึกษากรณีกลุ่มตัวอย่าง ๔ กลุ่ม อันเป็นตัวแทนที่ครอบคลุมวิถีวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านชาวไทย พุทธ ไทยมุสลิม และประเภทผ้าพื้นบ้านภาคใต้ คือ ผ้าทอ ผ้าบาติก และ ผ้ามัดย้อม

๓.๑.๑ กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง นครศรีธรรมราช

๓.๑.๒ กลุ่มทอผ้าบ้านนาหมื่นศรี ตรัง

๓.๑.๓ กลุ่มทอผ้าบ้านท่ากระเจา สุราษฎร์ธานี

๓.๑.๔ กลุ่มทอผ้ากระแสดินธุ์ สงขลา

๓.๒ เครือข่ายร่วมเรียนรู้ ร่วมสืบค้นองค์ความรู้เพื่อให้ครอบคลุมทั้งภูมิภาค

- กลุ่มสตรีทอผ้าบ้านห้วยพุน สุราษฎร์ธานี
- กลุ่มทอผ้าบ้านเขาสามยอด สุราษฎร์ธานี
- กลุ่มทอผ้าบ้านเนินธัมมัง นครศรีธรรมราช
- กลุ่มทอผ้าเกาะยอ สงขลา
- มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี สุราษฎร์ธานี
- มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช นครศรีธรรมราช

๔. ระเบียบวิธีวิจัย

๔.๑ ใช้วิธีสืบค้นหาการใช้สีธรรมชาติจากภูมิปัญญาดั้งเดิม

- การใช้แม่สีธรรมชาติบนเครื่องนุ่งห่มดั้งเดิม ของกลุ่มชนพื้นบ้านทั่วประเทศ
- การระดมภูมิปัญญาในพื้นที่ เพื่อหาร่องรอย แล้วสาวต่อไปยังแหล่งภูมิปัญญาที่แท้จริง
- การระดมภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติจากทุกแหล่งความรู้ จากผู้รู้ผู้ทำจริงใน ๔ ภูมิภาค
- ศึกษาผืนผ้าโบราณในท้องถิ่นที่มีอายุมากกว่า ๕๐ ปี ซึ่งสันนิษฐานว่า สีย้อมบนผืนผ้าน่าจะเป็นสีที่ได้จากธรรมชาติ

๔.๒ ตัวแทนสมาชิกกลุ่มทอผ้า ๘ พื้นที่ ร่วมปฏิบัติการสืบค้น และทดลองทดสอบองค์ความรู้ที่ประมวลได้

๔.๓ นำร่องสร้างสรรค์ชิ้นงานผ้าสีธรรมชาติต้นแบบเอกลักษณ์ของแต่ละกลุ่ม

๕. กระบวนการดำเนินงานของโครงการ

๕.๑ ขั้นประมวลองค์ความรู้

กิจกรรมหลักที่ทำ

- จัดเสวนารวมสืบค้นและทบทวนองค์ความรู้แม่สีธรรมชาติในระดับภาคใต้ (๒๒-๒๔ ธันวาคม ๒๕๔๖)
- จัดเสวนาในระดับกลุ่มทบทวนและสืบค้นหาแหล่งวัตถุดิบเฉพาะถิ่น
- จัดสัมมนาระดมภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติ ๔ ภาค (๒๗-๓๐ พฤษภาคม ๒๕๔๗)
- ริเริ่มเครือข่ายผ้าพื้นบ้านสีธรรมชาติภาคใต้

๕.๒ ขั้นปฏิบัติการ

กิจกรรมหลักที่ทำ

- ปฏิบัติการทดสอบสีและทดลองสร้างสรรค์กรรมวิธีสีน้ำเงินจากย่านครามและแม่อื่น ๆ
- ปฏิบัติการทดลองสร้างชิ้นงานผ้าแม่สีธรรมชาติ รอบที่ ๑ รอบที่ ๒ แล้วสรุปผล
- ปฏิบัติการสร้างชิ้นงานต้นแบบ ขยายผลการวิจัยปฏิบัติการในกลุ่มผู้สมาชิกทั่วไป

๕.๓ ขั้นสรุปผลการวิจัยปฏิบัติการและขยายผล

- สรุปผลการวิจัยปฏิบัติการกับกลุ่มทอผ้าพื้นบ้านในพื้นที่เป้าหมาย และพื้นที่เครือข่ายเรียนรู้
- จัดสัมมนารายงานผลการวิจัยและนิทรรศการชิ้นงานผ้าต้นแบบ เผยแพร่ต่อองค์กรภาครัฐ เอกชนที่เกี่ยวข้องโดยตรง รวมทั้งกลุ่มผ้าพื้นบ้านทั่วไปในภาคใต้

๕.๔ ระยะเวลาดำเนินโครงการ ๑ ปี ๖ เดือน ธันวาคม ๒๕๔๖-พฤษภาคม ๒๕๔๘

๖. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

๖.๑ กลุ่มผ้าพื้นบ้านในพื้นที่หลัก และกลุ่มเครือข่ายเรียนรู้ที่ร่วมโครงการ ได้เรียนรู้และพัฒนาการใช้สีธรรมชาติ อย่างสอดคล้องกับลักษณะภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เฉพาะถิ่น โดยมีชิ้นงาน (ผลิตภัณฑ์) ที่สามารถแสดงเอกลักษณ์เฉพาะ มีเรื่องราวสื่อสารได้ชัดเจน

๖.๒ ได้ต้นฉบับองค์ความรู้เรื่องแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้านภาคใต้เบื้องต้น อันมีรากฐานจากภูมิปัญญาของชาวบ้าน ซึ่งเป็นศาสตร์การปฏิบัติที่ผ่านการรวบรวมอย่างเป็นระบบ หมวดหมู่ ทั้งด้านลึก ด้านกว้าง โดยเฉพาะแม่อีสานเงิน แดง เหลือง ดำ อันจะเป็นพื้นฐานความรู้ให้กับช่างทอผ้าภาคใต้ หน่วยงานส่งเสริมทั้งภาครัฐและเอกชนใช้ในการพัฒนาสิ่งทอพื้นบ้าน และสิ่งทอในระดับประเทศ

๖.๓ เกิดเครือข่ายกลุ่มผ้าพื้นบ้านภาคใต้ และกลุ่มผู้ส่งเสริมโดยเฉพาะสถาบันวิชาการท้องถิ่น ได้มีแนวทางพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมในการสร้างเอกลักษณ์ผ้าพื้นบ้านเฉพาะกลุ่ม และเอกลักษณ์ร่วมความเป็นผ้าภาคใต้ให้ปรากฏอย่างชัดเจนขึ้น เอื้อต่อการฟื้นฟูรักษาสภาพแวดล้อม และชุมชนมีแนวทางในการพึ่งตนเอง

บทที่ ๒

ตามร่องรอย.. ผ้าพื้นบ้านที่ภาคใต้

“ผ้าพื้นบ้านภาคใต้” เรามักจะได้ยินได้ฟังต่อ ๆ กันมาว่า มีผ้าเกาะยอ ลายราชวัตร ผ้ายกเมืองนคร เป็นผ้าทอสอดค้นเงินค้นทองให้เจ้าขุนมูลนายสมัยก่อนนุ่งห่ม ผ้าลายลูกแก้ว ลายตุ๊กตา เลื่องลือไปในภาพเอกลักษณ์ ผ้าทอบ้านนาหมื่นศรี นำพาคนต่างถิ่นไปเยี่ยมชมศึกษาเรื่องราวอยู่มิขาดสาย ในขณะที่ถิ่นพุมเรียง ไชยา สุราษฎร์ธานี มีผ้าไหมพุมเรียง ลวดลายวิจิตรให้ล้ามาหา และได้สุดที่อาจะไม่คุ้นกันนัก คือผ้าจวนตานี ที่นาน ๆ จะได้เห็นของจริงสักผืน นอกจากนั้นยังมี ผ้าปาเต๊ะปรากฏชัดในวิถีการใช้รุ่งประจำวันของหญิงชาวใต้ทั่วไป ที่กล่าวมานี้นับได้ว่าเป็นภาพรวมเรื่องผ้าภาคใต้ในความรับรู้ของคนทั่วไป ซึ่งเป็นเรื่องราวเบื้องต้นอย่างผิวเผิน มีประเด็นเพียงว่า เป็นผ้าอะไร ทอที่ไหน ยังไม่สามารถชี้ให้เห็นถึงวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาในกระบวนการทอผ้า การใช้ผ้าพื้นบ้านภาคใต้ได้ชัดเจน ดังเช่นผ้าพื้นบ้านภาคอื่น ๆ

การตามร่องรอยผ้าพื้นบ้านภาคใต้ครั้งนี้ จึงมุ่งประเด็นไปที่การสืบค้นภูมิปัญญาผ้าพื้นบ้านตามวิถีวัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม คือ ผืนผ้าพื้นบ้านภาคใต้ที่แสดงให้เห็นถึงทักษะการใช้ฝีมือ กระบวนการทอแบบพื้นบ้านและการสร้างสรรค์รูปแบบเครื่องนุ่งห่มในฐานะปัจจัยสี่ จาก ๒ แหล่งข้อมูลหลัก คือ ช่างทอผ้าพื้นบ้านที่หลงเหลืออยู่นับเป็นรุ่นสุดท้าย กับผืนผ้าโบราณ อันเป็นเสมือนตำราเล่มใหญ่ที่สามารถสืบค้นเรื่องราวที่กำลังจะสูญหาย หรือจมดินไปกับช่างทอผ้า และน่าจะได้เรื่องราวอย่างน้อยในช่วง ๔๐๐-๓๐๐ ปีที่ผ่านมาเป็นตัวตั้งในการเชื่อมโยงเรื่องราวที่ปรากฏในเอกสาร ซึ่งพบว่าเอกสารเกี่ยวกับวิถีวัฒนธรรมเรื่องผ้าพื้นบ้านภาคใต้โดยตรงนั้นค่อนข้างหาได้ยากมาก ที่ค้นพบโดยส่วนใหญ่จะปรากฏเป็นส่วนหนึ่งในเอกสารด้านศิลปวัฒนธรรมโดยรวม และเป็นการให้ข้อมูลเชิงประวัติกลุ่มทอผ้าว่ามีกลุ่มใด อยู่ที่ไหน ทอผ้าอะไร ที่น่าสนใจคือ พบเรื่องราวแวดล้อมปรากฏในเอกสารต่างประเทศซึ่งประมวลภาพเชิงประวัติศาสตร์การติดต่อการค้าในภูมิภาคเอเชียและยุโรป ซึ่งนับว่ามีอิทธิพลอย่างมากต่อความเป็นไปของวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านภาคใต้จากอดีตถึงปัจจุบัน

๒.๑ เรื่องราวจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง

ผืนแผ่นดินหนึ่งซึ่งอุดมสมบูรณ์จนได้สมญานามว่า “แหลมทอง” คือ ภาคใต้ของประเทศไทย และมลายู ด้วยตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ที่กำหนดให้ดินแดนคาบสมุทรมลายูหรือด้ามขวานเป็นเส้นแบ่งเขตแดนสองอารยธรรมอันยิ่งใหญ่แห่งทวีปเอเชีย โดยด้านหนึ่ง คือ ทะเลจีน อีกด้านหนึ่ง คือ มหาสมุทรอินเดีย ชายฝั่งทะเลอันยาวเหยียดเต็มไปด้วยอารยธรรมชาติเหมาะต่อการพัฒนาเป็นเมืองท่าค้าขาย ได้ทำหน้าที่ที่ประจักษ์ศูนย์กลางการพาณิชย์และวัฒนธรรมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ “ที่นี้เป็นที่ที่ชาวตะวันตกกระตือรือร้นที่จะมาตั้งถิ่นฐานอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน เชื่อกันว่าไม่มีสิ่งใดเลยที่หาไม่ได้” รายงานของทูตจีนสองนายที่เขียนไว้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘ (ปีคริสต์สหัสวรรษที่ ๑๘๕๕)

ชัดเจนที่สุดว่า สิ่งที่เข้ามาพร้อมกับการค้าบนแหลมทองตั้งแต่ยุคความศิวิไลซ์โบราณก่อนคริสตกาล คือ การประกาศศาสนาและเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม ซึ่งได้มีอิทธิพลอย่างมากต่อวิวัฒนาการความเจริญรุ่งเรืองของชุมชนและสังคมภาคใต้จนถึงทุกวันนี้ ที่เห็นได้ชัดคือ การผสมผสานทางวัฒนธรรมจากสามอารยธรรมหลัก คือ อินเดีย จีน และอาหรับ เห็นได้จากงานศิลปกรรม สถาปัตยกรรม อันได้แก่ อาคารบ้านเรือน สถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา แบบพุทธ มุสลิม และจีน ที่กระจายอยู่ทั่วไปในภาคใต้

ผ้าพื้นบ้านและอารยธรรมการแต่งกาย อันเป็นหนึ่งในสิ่งปัจจัยหลักของมนุษยชาติ นับเป็นภาษาทางวัฒนธรรมอีกแขนงหนึ่งที่ได้มีการค้าขายแลกเปลี่ยน และวิวัฒนาการทางศิลปวัฒนธรรมกันอย่างกว้างไกล ผ่านดินแดนคาบสมุทรมอญ ส่งผลให้วิถีวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านภาคใต้ มีความหลากหลาย ซับซ้อนมากกว่าภาคอื่น

อย่างไรก็ตามสันนิษฐานได้ว่าวิถีวัฒนธรรมการทอและการใช้ผ้าของกลุ่มคนพื้นถิ่นภาคใต้ ก่อนที่จะมีการรับวัฒนธรรมจากภายนอกย่อมมีลักษณะเฉพาะของตนอยู่แน่นอน เพราะเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิตและเผ่าพันธุ์ตามคติความเชื่อของชุมชน แม้จะพบว่ามีการบันทึกไว้เพียงบางมุม บางเลี้ยว ซึ่งสามารถประมวลได้ดังนี้

“คนที่นี้ทั้งชายหญิงขมวดผม การแต่งตัวใส่เสื้อขาว นุ่งโสร่งฝ้ายสีดำ ในพิธีแต่งงานใช้ผ้าตัวนุ่งฝ้าย และตีนบุกประมาณหนึ่ง” บันทึกภาษาจีน C 19 เล่าถึงวิถีประชาชนในตามพรลิงค์(นครศรีธรรมราช)

ผู้เชี่ยวชาญเชื่อว่า การทอผ้าเป็นอุตสาหกรรมพื้นบ้านของอาณาจักรต่าง ๆ ในคาบสมุทรมอญ เช่น ลิกอร์มาตั้งแต่ยุคศรีวิชัย ส่วนการทอผ้าที่ทันสมัยกว่านั้นพัฒนาขึ้นตามศูนย์การทออย่างนครศรีธรรมราช และไชยา โดยเฉพาะหลังจากที่เจ้าเมืองนครฯ ปราบปรามเมืองไทรบุรีได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ ได้นำช่างฝีมือจากไทรบุรี ช่างทอง ช่างเงิน ช่างทอผ้ากลับมาเมืองนคร ผ้าทอสมัยนั้นมีฝ้ายกนคร และผ้าไหมพุ่มเรียง ซึ่งช่างฝีมือชาวไทยมุสลิมเป็นผู้ทอโดยใช้เส้นไหมจากภาคอีสาน (ปิงคล์สวัสดิ์ อัมระนันท์, ๒๕๔๕)

ผ้าดำดี ลูกสาวสวย เป็นคำพังเพยชาวสงขลา ระบุภาพเกะยอในวันวาน ผ้าทอจากด้ายกุหลาบหรือเส้นไหมดัลละเอียด ฝ้ายสาวเกะยอตาคม ผิวขาวนวล ตามเชือกสายจีนฮกเกี้ยน ที่อพยพมาจากเมืองจีน ได้เมียนไทยพากันทำสวน ปลูกฝ้าย ปลูกคราม ย้อมผ้าตามถนัด โสร่งหญิงชายจากฝ้าย และด้ายกุหลาบพื้นดำ น้ำเงินขัดลาย ยกดอกราชวัตร ดอกพริก จนมาถึงไหมเทียม ไทเรปัจจุบัน (ทะเลสาบสงขลา มรดกธรรมชาติและวัฒนธรรม, ๒๕๔๓)

บทความตำนานเรื่องก็กระตุกกับคนจีนในเมืองไทยของ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ มีประเด็นชี้ให้เห็นถึงยุคการเปลี่ยนแปลงวิถีการทอผ้าภาคใต้ จากการใช้ภูมิปัญญาในกระบวนการทอแบบพื้นบ้านดั้งเดิม คือ การใช้ก็กระทุบมือ มาเป็นก็กระตุก อันเป็นเทคโนโลยีการทอผ้าของชาวจีน มีแหล่งผลิตแรกอยู่ที่ตรอกพุทธ สะพานเหลือง กรุงเทพฯ และถูกส่งเข้ามาที่พุมเรียง ไชยา ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ และที่เกะยอพบภาพถ่ายครูชาวจีน ซึ่งเข้ามาสอนทอผ้าด้วยก็กระตุกในระยะใกล้เคียงกัน และนี่คือเหตุปัจจัยประการหนึ่งของการรับเทคโนโลยีใหม่จากเพื่อนบ้านทำให้ภูมิปัญญาการทอผ้าพื้นบ้านดั้งเดิมที่เกะยอให้ขาดหายไปอย่างรวดเร็ว

การศึกษาของวิมลพรรณ ปิตรวัชชัย. หนังสือศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านภาคใต้, ๒๕๑๕ พบเรื่องราวการทอผ้าพื้นบ้านที่สื่อสารผ่านเพลงกล่อมเด็กของชาวบ้านภาคใต้ สะท้อนให้เห็นภาพวัฒนธรรมการทอผ้าพื้นบ้านสำหรับใช้ในการแต่งงาน และการทอผ้าในทางศาสนา อันเป็นวิถีของกลุ่มชนพื้นบ้านภาคใต้ที่มีคติความเชื่อ ประเพณีวัฒนธรรม ไม่ต่างจากภาคอื่น กล่าวคือ

● ไก่ขาวเกาะราวทอหูก	ขันหมากจะมาต่อพริก*
หูกนี้จะคาไว้ให้ใคร	คาไว้ให้แม่ป้า แม่ยาย แม่ย่าก็อยู่ไกล
หูกนี้จะคาให้ใคร	โยไหมดอกลำอ่อนเอ๋ย
● ไปเหนือสั่งให้บุญเกื้อ	ผูกเกไว้ทำทอผ้าบาหลิ*
ทอดิตทอด้อง	สาวน้อยลองทอสองสามที
ทอผ้าบาหลิ	ทอดอกสีคำอ่อน เอ๋ย.

ในจดหมายเหตุเสด็จประภาสหัวเมืองปัตตานีได้ของพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รศ. ๑๒๘ กล่าวไว้ว่า “ได้ดูเรือนเห็นใช้เป็นที่พักทอผ้า มีผู้หญิงมานั่งหัดทอผ้ากันอยู่มาก” นางเฉลิม ชูบัว อายุ ๕๓ ปี (๒๕๑๕) เล่าว่า การทอผ้าที่นี้ทำกันมาเป็นร้อยปี หัดสืบต่อกันมาเรื่อยๆ แต่เดิมชาวบ้านจะทอผ้าในยามว่างจากทำไร่ทำสวน ทอผ้าฝ้ายจากฝ้ายที่ปลูกเองในหมู่บ้าน หยุคทอไประยะหนึ่งช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ (๒๔๘๔) เมื่อเสร็จสงคราม (๒๔๘๖) เริ่มปลูกฝ้ายทอผ้ากันใหม่ ทอผ้าหางกระรอก ผ้าขาวม้า ใช้ในชีวิตประจำวัน ส่วนลวดลายที่ชอบทำกันคือ ลายตาหมูก ลายหัวพลู ลายดอกแก้ว ดอกพิกุล ช่อมะละกอ ยังมีผ้าพาดโลง เรียก ผ้าพานช้าง

รายงานการวิจัยท้องถิ่น เรื่องแนวทางการอนุรักษ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาลวดลายผ่านาหมื่นศรี, โดยสุนทรีย์ สังข์อุยฺธ, ๒๕๔๗ ได้ใช้กระบวนการสืบค้นภูมิปัญญาเรื่องลวดลายผ้าโบราณ ทำให้ค้นพบพื้นผ้าในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมพื้นบ้าน เช่นผ้าที่ทอขึ้นสำหรับใช้ในพิธีแต่งงาน เรียก ผ้าตั้ง ผ้าที่ทอไว้ให้ลูกชายหนุ่มบวชนาค และผ้าทอไว้สำหรับพาดโลงศพตัวเอง เรียก ผ้าพานช้าง เหล่านี้คือภูมิปัญญาที่บันทึกไว้บนพื้นผ้าและภูมิรู้ที่ฝังอยู่กับตัวช่างทอผ้าพื้นบ้านรุ่นสุดท้าย นับเป็นส่วนสำคัญที่สุดในวิถีวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้าน ซึ่งรอการเรียนรู้ให้เห็นคุณค่า ประมวลบันทึกไว้เป็นองค์ความรู้และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

เรื่องราวผ้าจวนตานี จากการศึกษาของ พิชัย แก้วขาว, ๒๕๔๑ สรุปให้เห็นถึงที่มาของผ้าผืนและเส้นใยจากประเทศเพื่อนบ้านไว้ว่า เมืองท่าปัตตานีจะเป็นตลาดกลางซื้อขายสินค้าประเภทผ้าไหม และผ้าจากต่างแดนนานาชนิด และยังเป็นแหล่งจำหน่ายไหมดิบและฝ้ายแหล่งใหญ่ในภูมิภาคแห่งนี้ ปรากฏหลักฐานในจดหมายตอบโต้ของพ่อค้ายุโรป ชื่อริชาร์ดคอร์ดาร์ด มีไปถึง ริชาร์ด วิคคัม แห่งบริษัทอีสอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๗ ว่า “ผ้าไหมหรือไหมดิบซื้อขายกันในราคาหาบละ ๒๓๐ ตำลึง” สันนิษฐานได้ว่าเส้นไหม เส้นฝ้ายผ้าไหมมีการนำเข้ามาขายในภาคใต้ ประมาณ ๕๐๐ ปีมาแล้ว ส่วนการทอผ้าจวนตานี ซึ่งเป็นเทคนิคการทอผ้าชั้นสูง สันนิษฐานได้ว่ารับถ่ายทอดจากอินเดีย และอาหรับผ่านช่างทอผ้าชาวชวา สุมাত্রาเข้าสู่ปัตตานี

* ต่อพริก ภาษาล้านนา หมายถึง พริกนี้

* ผ้าบาหลิ หมายถึง ผ้าห่อพระคัมภีร์โบราณ ทอเป็นพุทธบูชา

จากการสำรวจแหล่งทอดผ้าดั้งเดิมในพื้นที่ตำบลทรายขาว อำเภอโคกโพธิ์ ปี ๒๕๓๕ เหลือช่างทอ
รายสุดท้ายอายุ ๘๔ ปี

ประเด็นข้อสังเกตที่น่าจะเป็นสาเหตุของภูมิปัญญาผ้าดั้งเดิมสูญหายไป กล่าวคือ ผ้าจวนตานีเป็นผ้า
ใหม่ซึ่งเป็นข้อห้ามทางศาสนาอิสลาม การทอดผ้าจวนตานีในสมัยก่อนนั้นก็มีข้อมูลสนับสนุนว่าเป็นผ้าทอ
ให้กับเจ้าเมืองต่าง ๆ เป็นผ้าใช้ในราชสำนักนั่นเอง ไม่ได้อยู่ในวิถีการใช้ของกลุ่มชนพื้นบ้าน อีกสาเหตุ
หนึ่งคือการแพร่หลายของ “ผ้าปาเต๊ะ” ที่เข้ามาจากชาวโกลกโดยเทคนิคการเขียนลายพิมพ์ลาย ได้เข้ามาแทนที่
ผ้าทออย่างรวดเร็ว

๒.๒ เรื่องเล่าจากครูทอผ้าพื้นบ้านรุ่นสุดท้าย

๒.๒.๑ นายกริม ลินธุรักษ์ อายุ ๘๑ ปี ช่างทอผ้าที่กระตุกที่เกาะยอ เล่าว่า การทอผ้าของเกาะยอ
มี ๒ ยุค ยุคแรกเป็นการทอมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ หรือรุ่นย่าใช้ เหมือ ตั้งเสาปักลงในดินใต้ฐานบ้าน สมัย
นั้นทอผ้ายาว ๗ ศอก ทำผ้าโจงกระเบนให้ผู้หญิงนุ่ง และใช้ผ้าผืนรัดดอก ผ้าผู้ชายทอเป็นโสร่งและผ้าพาด
บ่า สมัยนั้นเรียกผ้าคอนกเขาคลายผ้าขาวม้า มีชายรุ่งรัง ผู้ชายไม่ใส่เสื้อ

ต่อมาเจ้าแก้วแถวถนนนครในสงขลา เข้ามาจ้างทอผ้า แม่ของลุงรับเป็นนายหน้า เรียกว่า “โกลก
จ้าง” ทอผ้าสี่เหลายดอกพริกไทย ลายลูกแก้ว ผ้าสามเขา เรียก ผ้าริมเขา เขียบบนหนึ่งสอง หนึ่งสาม แต่
ก่อนใช้ด้ายดิบต้องชุบน้ำแล้วแช่ไว้ ๔-๕ คืน มาล้างสะอาดจึงย้อมสี ถ้าไม่ย้อมต้องลงน้ำขาว โดยต้มข้าว
ให้เหลว แล้วขยำกับใบหญ้าคา กรองเอาแต่น้ำ แล้วเอาด้ายลงชุบที่ละเอียด (ใจ) จะทำให้เส้นด้ายทนทาน
ใช้ทอผ้าโสร่ง ผ้าขาวม้า

ยุคจอมพล ป. ถือว่าเป็นยุคพัฒนาการทอผ้าเกาะยอ โดยทางการส่งครูจีนมาสอนทอผ้าด้วยกี่กระตุก
นำเข้ามาทางเรือ ๕ เครื่อง ตอนนั้นลุงอายุ ๑๖ ปี ได้ช่วยขนเกวียนที่วัดแหลมพ้อ มีชาวบ้านมาทอฝึก
ประมาณ ๑๕ คน มีการสอนทอผ้ามุ้ง ผ้าขนหนู ผ้าสี่ตะกอก ใช้เวลา ๑ ปีจบหลักสูตร ลุงกริมได้ความรู้
ออกมาตั้งโรงทอผ้าที่บ้าน

ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นขึ้น มีเส้นด้ายมาจากญี่ปุ่นเป็นไหมเทียม สีข้อมจากเยอรมัน
ตอนนั้นไม่มีผ้าใช้กันขาดฝ้าย จอมพล ป. ได้นำเมล็ดฝ้ายมาแจกให้ปลูก หลังสงครามโลกหยุดทอผ้ากัน
เพราะไม่มีวัสดุ

พ.ศ. ๒๕๑๑ เริ่มตั้งกลุ่มฟื้นฟูการทอผ้ากันใหม่ โดยการส่งเสริมของหน่วยงานราชการ รับ
เส้นด้ายจากกรุงเทพ ด้ายโทรเร เรยอน ไหมประดิษฐ์ (สัมภาษณ์ กริม ลินธุรักษ์ ๔ พฤษภาคม ๒๕๔๗)

จากการลงไปสืบค้นวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านเกาะยอเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า ไม่สามารถหาร่องรอย
เครื่องทอแบบพื้นบ้าน และฝืนผ้าฝ้ายดั้งเดิมในพื้นที่เกาะยอตามคำบอกเล่าของลุงกริมได้เลย อาจเป็นเพราะ
เกาะยอเป็นท่าเรือติดต่อค้าขายสะดวกที่ผู้คนเข้าถึงได้ง่าย ผ้าดั้งเดิมอาจถูกแลกเปลี่ยนไปซื้อขายนอกเกาะ
และการเข้ามาของกี่กระตุกอย่างน้อย ๘๐ ปี ทำให้ชาวเกาะยอเลิกทอผ้าโดยใช้กี่พื้นบ้านไปโดยปริยาย

๒.๒.๒ นางหนูตาด ถาวรานุรักษ์ อายุ ๘๓ ปี ช่างทอผ้าพื้นบ้านที่ อ.ควนขนุน จ.พัทลุง พบหลักฐานเครื่องมือเครื่องใช้ในการทอผ้า คือ ไนเงินฝ้าย ผ้าเป็นผ้าถุงและผ้าขาวม้า เนื่อบางเนียน ขึ้นที่ทอสุดท้ายหางผ้ายังติดคาฟืมเป็นหลักฐานชัดเจน ป้าหนูตาดยืนยันว่าฝ้ายที่ทอนั้น ปลุกเอง เจ็นเอง ฟืมฟืมที่ทำด้วยไม้ตาลที่หัวแข็งหลุดหักไปบางซี่ เพราะว่า ๒๐ ปีผ่านมาแล้วไม่ได้ทอผ้า ฟืม ไน คา(สามี)ทำให้ไม้เก็บเขาทำด้วยไม้หมาก ต้องเลือกที่แข็งแรง ๆ จึงทน กระสวยทำด้วยกระบอกไม้ไผ่ ขนาดใหญ่กว่านิ้วโป้ง ยาวคืบกว่า หัวกระสวยจุกแหลมเนียน หยอดด้วยจี้ครั้งปั่นให้แหลมจะได้พุ่งคล่อง และมีน้ำหนักช่วยให้เคลื่อนที่ไปได้เร็วเป็นรูปกระสวยที่ทางใต้ใช้กัน เรียกว่า “ตรน” (สัมภาษณ์นางหนูตาด ถาวรานุรักษ์ ๒๔ มีนาคม ๒๕๔๕)

๒.๒.๓ นางผัด ทองเสน วัย ๘๔ ปี (เสียชีวิตแล้ว) เป็นช่างทอรุ่นสุดท้ายอีกคนหนึ่งในพื้นที่ อ.ควนขนุน จ.พัทลุง ที่ผู้วิจัยได้ค้นพบ ผ้าโจงกระเบนฝ้ายเนื้อบางเนียน เป็นลายริ้วแดงเหลืองดำ หน้ากว้าง ๘๐ เซ็น ยาว ๔ หลา เป็นฝีมือป้าผัด ชายผ้าสองข้างเป็นแถบสีแดงเย็บริมด้วยมืออย่างประณีต “คนงามที่หน้า ผ้างามที่ชาย” ป้าผัดกล่าวอย่างภาคภูมิใจในผ้าที่ทอขึ้นใช้เอง

นอกจากความรู้เรื่องผ้าทอแล้ว ป้าผัดได้เล่าเรื่องการข้อมผ้าจากย่านคราม ได้ผ้าสีครามสีฟ้ามาให้ผู้วิจัยได้รับรู้ถึงภูมิปัญญาการข้อมย่านครามในเบื้องต้น สรุปได้ว่าย่านครามบางครั้งเรียก ครามย่านนี้ชอบขึ้นอยู่ตามที่ขึ้น เลื้อยพันต้นไม้อื่นใกล้ ๆ การใช้ทำสีจะตัดทั้งย่านให้ได้จำนวนพอควร เช่น เสื้อฝ้าย ๑ ตัว ใช้ย่านครามสัก ๒ กระสอบปุย จากนั้นนำมาตำกับครกไม้ แล้วปั่นเอาน้ำคัลลายปั่นหัวกะทิ นำน้ำปูนใส น้ำด่างจี๋เอ้าลงผสม ใช้ไม้ทางสาธุกววนให้เข้ากัน พอขึ้นฟองดี ๆ นำเสื้อลงข้อมได้ทันที ป้าผัดพาทีมวิจัยไปดู เอาย่านครามข้างบ้านให้เห็นกับตา ลองเด็ดใบมาขยี้สักพักสีน้ำเงินติดมือ เป็นที่น่าเสียดายว่าเราไม่พบหลักฐานผ้าฝ้ายข้อมย่านครามหลงเหลืออยู่เลย (สัมภาษณ์นางผัด ทองเสน ๒๕ มีนาคม ๒๕๔๕)

๒.๒.๔ นางเบื่อน ขุนทอง อายุ ๘๐ กว่าปี ช่างทอผ้าพื้นบ้านนาหมื่นศรี ผู้ชำนาญการทอผ้าลายลูกแก้วแดงเหลือง ได้ระลึกถึงภูมิรู้การข้อมสีธรรมชาติที่นาหมื่นศรีว่า สมัยเด็ก ๆ เห็นแม่ข้อมสีเหลืองจากย่านผ้าร้ายห่อทอง ถ้าอยากได้ผ้าดำข้อมด้วยเปลือกต้นหัวครก (มะม่วงหิมพานต์) กับลูกเงาะอ่อนแล้วย่ำกับโคลน สีอื่น ๆ ไม่เคยเห็นไม่เคยได้ยิน

๒.๒.๕ นางกุศล นิลล่อ อายุ ๘๕ ปี ผู้บุกเบิกกลุ่มทอผ้านาหมื่นศรี เล่าให้ฟังว่า แต่ก่อนนาหมื่นศรีมีฝ้ายที่ปลุกเอง ดอกฝ้ายบานขาวไปทั่ว เก็บมาปั่นทำเส้นด้าย ด้ายฝ้ายก่อนนำไปทอต้องลงน้ำข้าวที่ขยำกับใบแข็ง (พันโคยงู) เพื่อให้มันมีเมือกดี เส้นฝ้ายจะอ่อนนุ่ม แว่วสวย (สัมภาษณ์ นางกุศล นิลล่อ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๔๗)

๒.๒.๖ นางพุ่ม ปล้องแก้ว วัย ๘๕ ปี บ้านชะลอน ต.ดีหลวง อ.สทิงพระ จ.สงขลา เจ้าของผ้าตาหมึก ผ้าห่มพาดบ่า ลายลูกแก้วแดงเหลืองคล้ายผ้าโบราณบ้านนาหมื่นศรี และผ้าลูกหมู (ผ้านุ่งผู้ชายลายตาราง) “แต่ก่อนทุกบ้านมีทอโหมก ทำผ้าใช้กันเอง แม่สอนทอ ถ้าเป็นฝ้ายบ้านต้องนำไปขยำกับ

น้ำข้าวให้แข็งก่อน เอาไปทอผ้า ชาวได้ชอบใช้สีแดงเหลือง มันแล่งแฉ่ว” (สัมภาษณ์ พุ่ม ปล้องแก้ว ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๗)

๒.๒.๓ นางพัน โชติกะ วัย ๘๗ ปี บ้านเทพเสน ต.หัวตะพาน อ.ท่าศาลา จ. นครศรีธรรมราช ผ้าพื้นบ้านของแม่พันที่ทางโครงการได้พบ คือ

ผ้าเช็ดหน้าสีเหลือง ขนาด ๔๐ x ๔๐ พื้นสีแดง ยกดอกเก็บลายราชวัตรสีเหลืองและเก็บลายตัวหนังสือ ตัวผ้าเป็นเชิง สีแดงเหลือง

ผ้านุ่งโจงกระเบน ลวดลายหัวแมงดา เก็บลายผ้าเป็นเชิง

ผ้าห่มพาดบ่า กว้าง ๘๐ ซม. ยาว ๔ หลา ลายลูกแก้ว แดงเหลือง มีเก็บลายพระราชคูเมืองนคร และรูปคน รูปม้า ตกแต่งชาย

ภูมิปัญญาในพื้นผ้าของแม่พัน ทำให้สรุปได้ว่า ผ้าพื้นบ้านนคร มิได้มีแต่ผ้ายกดอก หากยังมีผ้าอื่นที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมอีกมากมายที่คนรุ่นหลังยังไม่ได้สืบค้น และยังหาไม่พบ

๒.๒.๔ มะเสนาะ ไสยหิด อายุ ๗๑ ปี บ้านท่ากระจ่าย อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี เล่าว่า แต่ก่อนทอผ้าด้วยด้ายฝ้ายลงน้ำข้าว ใช้น้ำข้าวที่รินจากหม้อข้าว คุ้ให้เหลวพอสมควร แล้วนำไปหว่ากับพดพร้าว (หวีเส้นด้ายทำมาจากเปลือกลูกมะพร้าวแห้ง) เมื่อก่อนทอผ้าตาให้คนขายนุ่ง คนหญิงนุ่งผ้าพื้น พอญี่ปุ่นขึ้น ใช้น้ำด้ายดิบเอามาย้อมเปลือกเสม็ดชุนโดยการทุบแช่น้ำ เปลือกต้นตะบูนแดง หรือลูกพลับทุบเส้นไหมทอผ้าเข้ามาจากตลาดพุมเรียง เขาซื้อมาจากบ้านครัวกรุงเทพ เป็น ๑๐๐ ปีมาแล้ว ไหมเป็นสัตว์ โดยความเชื่อทางศาสนา ไม่ให้ใช้เป็นผ้าละหมาด (สัมภาษณ์ มะเสนาะ ไสยหิด ๔ มีนาคม ๒๕๔๘)

๒.๒.๕ บุญเอื้อ สุภาพรเหมินทร์ อายุ ๖๒ ปี บ้านแพรกหา อ.ควนขนุน จ.พัทลุง “จำความได้ว่าในบ้านมีการทอผ้า เรียกว่า ทอหูก เกรกระทบมืออยู่ใต้ถุนบ้าน มีการปลูกฝ้ายตามหัวไร่ปลายนา ได้เคยเก็บฝ้ายเอง เห็นการปั่นฝ้ายแต่ไม่ได้ทำเอง สมัยนั้นเวลาทอผ้าฝ้ายจะมีน้ำใส่ด้อมหมา(ภาษาชนตักน้ำทำด้วยกาบหมาก) มาตั้งสำหรับชุบด้าย ให้ทบ(กระทบฟิม)เข้าทำให้เนื้อแน่น เรียกว่า น้ำชุบโหล การทอเป็นผ้าพื้นธรรมดา เสร็จแล้วย้อมคราม พัทลุงมีเถาคราม ทอไว้ใช้เองในครอบครัวให้ญาติพี่น้อง ต่อมาเมื่อมีด้ายย้อมสีสำเร็จเข้ามา การปลูกฝ้ายปั่นฝ้ายค่อยหายไป หลังสงครามโลกหยุดทอผ้ากันขาดวัสดุ พ.ศ. ๒๕๑๕ ตั้งกลุ่มทอผ้าขึ้นใหม่ ทอที่กระตุกตามที่กรมอุตสาหกรรมสิ่งทอส่งเข้าไปสนับสนุน

๒.๓ ประเด็นที่ค้นพบในวิถีวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านภาคใต้

๒.๓.๑ ภูมิปัญญาผ้าพื้นบ้านภาคใต้ คือ ภูมิปัญญาการทอผ้าฝ้าย

เมื่อพิจารณาเรื่องราวจากเอกสารเชื่อมโยงกับเรื่องราวการบอกเล่าของครูทอผ้ารุ่นสุดท้าย รวมถึงหลักฐานพื้นผ้าฝ้ายโบราณที่ค้นพบ เพียงพอที่จะสรุปได้ว่า วิถีวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านภาคใต้ดั้งเดิม คือ ภูมิปัญญาในกระบวนการทอผ้าฝ้าย มีเรื่องราวการปลูกฝ้าย ปั่นฝ้าย ที่สืบทอดต่อกันมา ในขณะที่ไม่ได้ยินเรื่องราวการทำเส้นไหม หรือพบหลักฐานเครื่องมือการเลี้ยงไหม ทำเส้นไหมในภาคใต้เลย

๒.๓.๒ ผ้าพื้นบ้านดั้งเดิมที่มีอยู่ในภูมิภาค มีลักษณะเนื้อผ้าบาง ผ้าทอเป็นการทอยกเขา เก็บจิตโดยไม่เสริมเส้นพิเศษหรือผ้าปาเต๊ะใช้ผ้าพื้นฝ้ายเนื้อบางเขียนเทียนย้อมสีธรรมชาติแบบดั้งเดิม ต่อมาได้พัฒนาการใช้บล็อกทองแดงพิมพ์ลาย ส่วนวิธีการใช้สี มักจะใช้สีสดและคู่สีที่ตัดกันชัดเจน การทอจะใช้สีเส้นพุ่ง เส้นยืนคนละสี เช่น แดงเหลือง ดำแดง การย้อมผ้าปาเต๊ะใช้วิธีเว้นลายขาวลงพื้นสีเข้ม ขับลวดลายให้เด่น

๒.๓.๓ เครื่องทอเครื่องใช้ในการทอผ้าพื้นบ้าน พบว่าในภูมิปัญญาดั้งเดิม ทุกแหล่งทอผ้ามีกี่ทอผ้าแบบพื้นบ้าน (กี่กระตมมือ) และมีรายละเอียดที่แตกต่างระหว่างกี่พื้นบ้านของชาวไทยพุทธกับกี่ปื้นบ้านชาวไทยมุสลิม ส่วนที่กระตมก้นนั้นชัดเจนว่าเป็นภูมิปัญญาของชาวจีน ซึ่งมุ่งเน้นการทอผ้าในเชิงปริมาณและความเร็วเชิงอุตสาหกรรมสิ่งทอ โดยพัฒนากลไกบางขั้นตอนให้เกิดความตายตัว เช่น การใช้รางกระสวยพุ่งให้ผู้ทอกระตม แทนการพุ่งด้วยมือ ผ้าทอยกดอกโดยรวมของภาคใต้จึงคล้าย ๆ กัน จำนวนมาก ผลกระทบที่สำคัญ คือ ภูมิปัญญาการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ในการกระบวนการทอผ้าพื้นบ้านภาคใต้ที่มาจากตำนานผ้าลวดลายประณีต สูงด้วยคุณค่าการใช้ฝีมือของช่างทอ ในปัจจุบันเป็นอีกหมวดองค์ความรู้หนึ่งที่กำลังจะขาดหายไป

๒.๓.๔ ตัวตนผ้าพื้นบ้านภาคใต้ที่จางหายไปอย่างรวดเร็ว น่าจะเป็นเพราะความสะดวกที่มากับการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า โดยเฉพาะผ้าหรือแพรพรรณจากอดีตยาวนาน มีผลทำให้ฐานการทอผ้าพื้นบ้านใช้เองไม่แข็งแรง หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ การพึ่งตนเองในการทอผ้าเกิดขึ้นเฉพาะกิจ เพราะความขาดสน เมื่อสงครามผ่านไป การซื้อขายผ้ากลับคืนมา การทอผ้าซบเซาลง และขาดตอนไปในที่สุด

อีกประการหนึ่ง เส้นทางสายไหม (silk road) เอื้อให้มีการเผยแพร่วัฒนธรรมผ้าบาติก (Batik) หรือ ปาเต๊ะ และเทคนิคผ้ามัดย้อม (Tiedye) เพราะวัตถุดิบผ้าฝ้ายมาพร้อมกับการค้าระหว่างประเทศผ่านคาบสมุทรมลายู ผ้าปาเต๊ะ ผ้าถุงพิมพ์ลายไทยสำเร็จรูป จึงเข้ามาแทนที่ผ้าทออย่างรวดเร็ว ใช้กันกว้างขวางไปทุกภูมิภาค แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในวิถีวัฒนธรรมประเพณีผ้าทอ จะถูกใช้กันเป็นพิเศษ แสดงให้เห็นว่าเป็นของสูงค่ากว่าผ้าปาเต๊ะ

บทที่ ๓

องค์ความรู้แม่สีธรรมชาติภาคใต้

๓.๑ แม่สีธรรมชาติ คุณค่าและความสำคัญ

แม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้าน นับเป็นสื่อภาษาที่บ่งบอกถึงเอกลักษณ์เฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ของชนพื้นบ้านทั่วโลก เชื่อมโยงและสัมพันธ์อย่างแนบแน่นระหว่างกลุ่มชนและลักษณะภูมิศาสตร์ของถิ่นฐาน รวมทั้งคติความเชื่อ อันหมายถึงวิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน หรือเผ่าพันธุ์ที่สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

ชาวบ้านทางจีนใต้ นุ่งห่มเสื้อย้อมคราม และทำครามเป็นหลัก ชนพื้นบ้านในประเทศภูฏาน อัฟริกาใช้สีแดง เหลือง ดำ น้ำเงิน ขาว เป็นหลักกันทุกเผ่า (Indigo, 1998)

แม่สีธรรมชาติ ที่ปรากฏบนเครื่องนุ่งห่มพื้นบ้าน ชนเผ่าทั่วโลกต้องการบอกให้หมู่พวกรู้ว่าเขาคือใคร อยู่ตรงไหน เพื่อความทรงจำ เพื่อความมั่นคง สร้างความอบอุ่นใจในความเป็นพวกเดียวกัน การใช้แม่สีบนเครื่องนุ่งห่มแบบพื้นบ้านจึงเป็นสื่อสัญลักษณ์หนึ่ง และเป็นที่น่าสังเกตว่า แม่สีเพียง แดง ดำ น้ำเงิน เหลือง ทำให้ชนเผ่าทั่วโลกสร้างสรรค์การใช้แม่สีบนเสื้อผ้าได้แตกต่างกันชัดเจน เรื่องสีจึงเป็นเรื่องสำคัญที่สุดในการสร้างเอกลักษณ์ ซึ่งภาษาสมัยใหม่ เรียกว่า “เครื่องหมายการค้า” นั่นเอง

ต้นฝ้ายและต้นครามในประเทศไทยออกงามดีในเขตร้อนแล้งที่ภาคอีสาน อุรธานี นครพนม สกลนคร และ เลย ฯลฯ อันเป็นถิ่นฐานของกลุ่มชนไทยลาว บรรพชนได้สั่งสมภูมิความรู้ในการทำผ้าฝ้าย ย้อมครามให้ชนรุ่นหลังได้สืบทอดวิถีวัฒนธรรมการใช้ผ้าครามมานับพันปี หากจะศึกษาเรียนรู้เรื่องผ้าฝ้าย ย้อมหม้อครามจึงต้องไปที่อีสาน

วิถีชีวิตของชนพื้นบ้านภาคเหนือ จากแพร่ น่าน เชียงใหม่ เชียงราย แม่ฮ่องสอน ประกอบด้วยชนพื้นบ้านหลายชนเผ่า และที่เด่นชัด คือ ชาวม้ง ที่ยังคงสืบทอดภูมิปัญญาในการทอผ้าไหมมัด (Hemp) ย้อมสีน้ำเงินจากต้นฮ่อม เพื่อใช้ในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชาวม้งทั่วโลกไม่ว่าจะอยู่ที่ท้องถิ่นใด

การตามร่องรอยครามในพื้นที่ภาคใต้ จากงานวิจัยเชิงปฏิบัติการการกำหนดมาตรฐานผ้าทอพื้นบ้านเพื่อสิ่งแวดล้อม พบพืชให้สีน้ำเงินที่ชอบขึ้นงอกงามในเขตชื้นหรือบนภูเขา คือ ย่านคราม ซึ่งเคยใช้ย้อมผ้าครามทางใต้กันมาแต่อดีต และสังเกตได้ว่ามีการใช้ผ้าขาวม้าแดง หรือลายตารางที่หนุ่มสาวได้ชอบพกพาติดกายไปทุกที่ รวมทั้งกระบวนการใช้สีสตร่วมกันอย่าง แดง เหลืองในผ้าพานช้าง หรือผ้าพาดบ่าลายลูกแก้ว ผ้าโบราณเอกลักษณ์ของบ้านนาหมื่นศรี

จากอดีตถึงวันนี้ สีน้ำเงิน แดง เหลือง ดำ ขาว จากธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้าน นับเป็นเรื่องราวทางวัฒนธรรมของชนพื้นบ้านทั่วโลกอย่างมีที่มาที่ไป คือ องค์ความรู้ที่สามารถเรียนรู้มาใช้ประโยชน์กับวิถีชีวิตจริงของมนุษย์ และประโยชน์ต่อสังคมมากมายหลายสาขา ไม่ว่าจะเป็นด้านความหลากหลายของพืชพันธุ์ที่แตกต่างกันไปตามภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น ภูมิปัญญาพื้นบ้านที่สะสมและมุ่งมั่นพัฒนาบนฐานปัจจัยสี่ เทคนิคกรรมวิธีการย้อมการใช้สีที่แตกต่าง สร้างเอกลักษณ์บนผืนผ้าบอกตัวตนของเผ่า คือ ศาสตร์และศิลป์ที่ตอบสนองการดำรงอยู่ของชีวิตมนุษย์ทุกคน

แม่สีธรรมชาติในทางเศรษฐกิจ บทสรุปสินค้าผ่านเส้นทางสายไหม (Silk Road) ได้บันทึกไว้ว่า ครั่ง (Cochinea) คราม (Indigo) เป็นสินค้าอันดับต้น ๆ จากหลายพื้นที่ในเขตเอเชียส่งไปสู่ตะวันตก เพื่อใช้ในการย้อมผ้าและเครื่องสำอางค์ (Cosmetic) ครามจึงเป็นสินค้าออกที่สำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศ ในภูมิภาคเอเชีย

หลักฐานถึงครามขนาดใหญ่แบบถังไม้ของชาวจีนซึ่งผู้วิจัยค้นพบที่เกาะยอ มีอายุประมาณ ๓ ชั่วโมง และสืบค้นได้ว่าการปลูกครามชัดเจน ทำให้สันนิษฐานได้ว่า กลุ่มคนจีนที่มาตั้งถิ่นฐานบนเกาะยอได้ทำครามเป็นสินค้าส่งไปนอกพื้นที่

การสืบค้นภูมิปัญญาครามภาคใต้ เมื่อมีนาคม ๒๕๔๖ พบต้นย่านครามหรือ เถาครามครั้งแรกที่บ้านปาป ต.ชะมวง อ.ควนขนุน จ.พัทลุง และพบผู้รู้เรื่องการใช้ย่านคราม นางผัด ทองเสน อายุ ๘๓ ปี ทำให้ผู้วิจัยเกิดความมั่นใจอย่างยิ่งว่า ภูมิปัญญาการย้อมครามในภาคใต้มีอยู่จริง รวมทั้งการใช้แม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้านเหมือนภูมิภาคอื่นในประเทศไทย แม้ว่าปรากฏการณ์ทั่วไปค่อนข้างชัดเจนว่า ภูมิปัญญาครามและการย้อมสีธรรมชาติในภาคใต้ ได้ขาดหายไปตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองพร้อม ๆ กับภูมิปัญญาการทอผ้าแบบพื้นบ้าน ไม่มีการย้อมครามให้เห็น หรือมีผ้าครามสักผืนให้สัมผัส ไม่มีข้อมูลเบื้องต้นจากแหล่งเอกสารใด องค์ความรู้เรื่องครามภาคใต้ที่รวบรวมได้ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นผลจากการสืบค้นเรื่องราวจากผู้รู้ในภาคใต้ เพียง ๓-๔ คน และเป็นผลการระดมภูมิปัญญาแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้านจาก ๔ ภูมิภาค ซึ่งมีช่างย้อม ช่างทอผ้าพื้นบ้านผู้เชี่ยวชาญ เข้าร่วมประมาณ ๑๒๐ คน เมื่อวันที่ ๒๗-๓๐ พฤษภาคม ๒๕๔๗ ที่บ้านคีรีวง รวมทั้งได้ทำการทดลองในพื้นที่บ้านคีรีวงแหล่งที่มีย่านครามและอ้อมเป็นหลัก

๓.๒ องค์ความรู้เรื่องครามและการย้อม

๓.๒.๑ เรื่องราวครามภาคใต้

เมื่อได้รู้จักต้นย่านครามชัดเจนจากผู้รู้ที่ อ.ควนขนุน จ.พัทลุง แล้ว ผู้วิจัยจึงได้ร่วมกับกลุ่มมัคค์ย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวงสำรวจหาย่านคราม ด้วยลักษณะภูมิศาสตร์เฉพาะของชุมชนที่ห้อมล้อมไปด้วยภูเขา ผลการสืบค้นพืชพันธุ์ในสวนสมรม พบว่ามีย่านครามขึ้นอยู่ทั่วไปปะปนกับพืชอื่น ๆ ผู้เฒ่าบ้านคีรีวง เรียกว่า **ครามโหมง** และยังพบ **ครามเหล็กขุด (ต้นอ้อม)** ชาวได้นิยมปลูกไว้เป็นสีย้อมผ้า ทำยา ชาวไทยมุสลิมใช้ใบสด ๆ นำมาป้ายกับปูนกินหมาก แล้วนำมาคลึง ขยี้จนแหลก นำไปป้ายสะดือเด็กแรกเกิดเป็นการตัดสายสะดือให้แห้ง หลุดเร็ว ในอดีตชาวบ้านคีรีวงใช้ย่านครามมารูดกับสายเบ็ดเพื่อให้ทนทานเท่านั้น ไม่เคยนำมาใช้ย้อมผ้า แต่พบภูมิปัญญาการย้อมย่านครามในเขตอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ดังกล่าวแล้วข้างต้น

ผลการตามร่องรอยผ้าพื้นบ้านเกาะยอ เมื่อเดือนมีนาคม ๒๕๔๗ ทำให้พบถึงคราม ขนาดใหญ่ และได้รับการยืนยันชัดเจนจากผู้เฒ่าในเกาะยอว่า เคยมีการปลูกครามที่เกาะยอ แม้ว่าผู้รู้เรื่องการทำครามที่เกาะยอจะเสียชีวิตไปหมดแล้ว และไม่พบหลักฐานผ้าย้อมคราม หรือต้นครามบนเกาะยอเลย แต่หลักฐาน

จากถักรามไม้แบบชาวจีนด้านในมีคราบสีครามติดเนื้อไม้ชัดเจน ทำให้สันนิษฐานได้ว่า พื้นที่แห่งนี้ เคยมีการทำเนื้อคราม อาจจะใช้ย้อมเองหรือส่งไปขายนอกเกาะอย่างแน่นอน

ผลการตามร่องรอยผ้าจวนตานี อาจารย์พิชัย แก้วขาว วิทยาลัยเทคนิคปัตตานี พาผู้วิจัยไปเห็นต้นครามถั่ว แท้จริง คือ ครามตระกูล Indigo fera ชนิดเดียวกันกับครามในภาคอีสาน ครามถั่วที่พบขึ้นอยู่ที่โล่งริมถนนในเขตพื้นที่ของมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี นานนับสิบปี หน้าแล้งมักจะแห้งตายไป หน้าฝนก็จะงอกขึ้นใหม่ตามธรรมชาติ ไม่มีใครรู้จักว่าเป็นต้นครามย้อมผ้า

๓.๒.๒ ความรู้เรื่องพืชพันธุ์ครามที่ภาคใต้

จากการสืบค้นเรื่องราวในพื้นที่กลุ่มผ้าพื้นบ้านในเขตจังหวัด ตรัง พัทลุง สงขลา นครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานี และปัตตานี แหล่งทอดผ้าดั้งเดิมของภาคใต้ รวมทั้งการสืบค้นจากเอกสารต่างประเทศ สามารถประมวล เบื้องต้นได้ว่า พันธุ์ครามในภาคใต้ มี ๓ สายพันธุ์ กล่าวคือ

๑. ย่านคราม สกุล *Marsdenia Tintoria*

โดยสภาพนิเวศน์ย่านคราม ชอบขึ้นอยู่ตามป่าธรรมชาติดั้งเดิม ริมฝั่งคลอง และบนภูเขา เลื้อยพันต้นไม้สูงข้างเคียง เช่น ต้นหมาก กอไผ่ พบว่ามีขึ้นทั่วไปในประเทศไทยเรา เช่น ภาคเหนือที่แม่ฮ่องสอน เรียก **ครามป่า** ภาคอีสานที่ขอนแก่น สกลนคร มุกดาหาร เลย ชาวบ้านอีสานเรียก **ใบเบือก** ภาคใต้พบที่ สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช และพัทลุง ชาวบ้านใต้เรียก **ครามย่าน** ส่วนชาวบ้านคีรีวง เรียก **ครามโหมง** แต่เป็นพืชให้สีน้ำเงินที่รู้จักใช้กันไม่แพร่หลายนัก

โดยลักษณะทั่วไป ใบเรียวยาวรูปไข่ ยาว ๔-๕ นิ้ว สีเขียวเข้ม ปลายใบกลมมน มีดอกขนาดเล็กเป็นช่อคล้ายพริกไทย จากการทดลองขยายพันธุ์ด้วยการนำย่านที่แก่จัดติดรากไปปลูกได้ต้นไม้ใหญ่ เพื่อสังเกตการเจริญเติบโตในรอบปี ปรากฏผลว่า ต้นย่านครามเพียง ๑ ย่าน จะเติบโตเต็มที่ เลื้อยได้สูงถึงยอดต้นไม้ใหญ่ ยิ่งสูงขนาดใบยิ่งขยายใหญ่ ใบและย่านแก่จัดมีสีเขียวเข้ม จึงจะเหมาะที่จะนำไปย้อมผ้าได้ ๑ ชุด อย่างมีคุณภาพ

ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ย่านคราม *Marsdenia tintoria* เป็นพืชที่ใช้กันกว้างขวาง มีชื่อสามัญว่า “ตารูมาการ์” (tarumakar) ชื่อสกุล *Marsdenia* ตั้งขึ้นเมื่อ นาย William Marsden ได้เก็บตัวอย่างพืชชนิดนี้ครั้งแรกที่เกาะสุมาตรา โดยหวังว่าพืชนี้อาจจะเป็นพืชที่มีคุณค่าทางการค้าในกลุ่มอาณานิคมของอังกฤษ ครามชนิดนี้กระจายพันธุ์อยู่ในพื้นที่กว้างตั้งแต่ตะวันตกเฉียงเหนือของเทือกเขาหิมาลัย พม่า ถึงหมู่เกาะต่างๆของอินโดนีเซีย และมีการปลูกกันมากในอินเดีย สภาพพื้นที่ครามชนิดนี้เจริญเติบโตได้ดี คือ บริเวณที่มีดินเปียกชื้น การผลิตสีครามในเชิงการค้า นิยมใช้เนื้อเยื่อสดของพืชชนิดนี้ ผ่านกระบวนการผลิตเช่นเดียวกับครามชนิดอื่น (Indigo, 1998 P.96)

๒. ต้นอ่อม สกุล *Strobilanthes flaccidifolius*

ต้นอ่อม พบมากในแคว้นอัสสัมประเทศอินเดีย ภาษาถิ่นเรียก รัม (RUM) นับเป็นแปลงอ่อมที่ใหญ่ที่สุดในภูมิภาคเอเชีย และเป็นสปีชีส์ที่ยังคงใช้อยู่ในวิถีของชนพื้นบ้านในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จีน ไทย พม่า ภูฐาน อินเดีย และมาเลเซีย

ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ได้มีการนำไปปลูกที่หมู่เกาะรวิกิว เกาะโอกินาวาประเทศญี่ปุ่น และในอินเดีย มีการปลูกอ่อม เสริมต้นคราม เพื่อให้สามารถใช้หม่นเวียนอย่างต่อเนื่องในโรงงาน

ต้นอ่อมเติบโตเต็มที่สูงประมาณ ๑ เมตร ดอกสีม่วงอ่อน เมื่อบานเป็นทรงลำโพง (Trumpet) การใช้อ่อมจะเก็บอ่อมก่อนที่ดอกจะบาน พบว่าในอ่อมมีสารสีน้ำเงินที่เข้มข้นมาก

ในประเทศไทยพบต้นอ่อมกระจายในเขตหนาวทางภาคเหนือ ในภาคใต้ขณะนี้ พบต้นอ่อมบนเขาหลวงบ้านคีรีวงเพียงแห่งเดียว ชาวบ้านรุ่นปู่ย่า เรียกว่า ครามเหล็กขูด จากการทดลองขยายพันธุ์ โดยวิธีเด็ดกิ่งที่แตกแขนงจากลำต้นนำไปปักลงในดินที่ชุ่มน้ำ มีร่มเงาตลอด เพื่อสังเกตการเจริญเติบโต พบว่าต้นอ่อมใช้เวลา ประมาณ ๔-๕ เดือนจึงแตกพุ่มหนา ให้ใบแก่จัด ลำต้นและใบสีเขียวเข้ม พอดีกับการนำไปย้อมผ้า

๓. ต้นคราม *Indigofera*

ต้นคราม เป็นกลุ่มพืชตระกูล Leguminosae ประกอบด้วย ๘๐๐ สายพันธุ์ สามารถปลูกบนแผ่นดินในระดับน้ำทะเล ๑,๖๕๐ เมตร ๖๐๐ สายพันธุ์พบในแอฟริกา ๒๐๐ สายพันธุ์พบในเอเชีย มีประเด็นที่น่าทึ่งว่า ยังไม่มีใครสามารถอธิบายได้ว่า เพราะอะไรจึงมีสารสีน้ำเงินในต้นครามสูงมาก และทั้งหมดนี้สายพันธุ์ที่ดำรงอยู่และแพร่พันธุ์ไปได้ไกลมากที่สุด คือ *Indigo fera* มีการแพร่หลายครั้งแรกจากการย้อมในอินเดียไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านไปตะวันออกกลางถึงแอฟริกา ในหลายที่จึงใช้คำว่า นิล (Nil) ภาษาสันสกฤต แม้ในภาคอีสานก็ใช้คำว่า “ย้อมหม่อนิน” นั้นแสดงให้เห็นว่าการย้อมครามในเมืองไทยน่าจะเป็นภูมิปัญญาที่แพร่หลายมาจากอินเดีย

ต้นครามเป็นไม้พุ่มชอบขึ้นในที่กึ่งร้อนชื้น ปลูกได้ทั้งปี สายพันธุ์ที่มีฝักโค้งงอ (arrecta) ใช้กันมากในแอฟริกา จะอีกสายพันธุ์หนึ่งมีใบเล็กกว่า (tintoria) เป็นพันธุ์ฝักตรง เม็ดพันธุ์กลมป้อมแข็ง ขนาดทำเป็นลูกปัดได้ แพร่หลายเข้ามาถึงเกาะชวาใน C.19 เรียกว่า ครามนาทาน เพาะปลูกในอินเดียครั้งแรกเรียก Java และเป็นที่ประจักษ์ว่า เป็นสายพันธุ์ที่ให้สีครามได้ดีที่สุดในประเทศไทยต้นครามมีแพร่หลายในภาคอีสาน

ภาคใต้ เรียกว่า ครามถั่ว ผู้วิจัยได้นำเมล็ดพันธุ์ครามทั้งพันธุ์ฝักตรง ฝักโค้งงอ ซึ่งได้มาจากปัตตานีไปทดลองหว่านในเขตทุ่งนา พื้นที่อำเภอสติงพระ จังหวัดสงขลา ปรากฏว่าครามถั่วเจริญเติบโตได้ดีมากที่สุดสองสายพันธุ์ พันธุ์ฝักตรง ฝักเมล็ดพันธุ์ที่แก่จัด มีความยาวประมาณ ๔-๕ เซนติเมตร ขนาดเท่ากำปั้นมัดเมล็ดข้างในฝักทรงกลมป้อมเรียงกันเป็นแถว สายพันธุ์ฝักงอ ยาว ๒-๓ เซนติเมตร เมล็ดในฝักทรงสี่เหลี่ยมลูกเต๋า ทั้งสองชนิดชอบอากาศร้อน ขึ้นได้ดีในที่โล่งแจ้ง จากการทดลองหว่านขยายพันธุ์ เมื่อกลางเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๘ ต้นครามถั่วจะเติบโตเต็มที่พอดีกับการตัดกิ่งมาทำเนื้อคราม ประมาณต้นเดือนกันยายน โดยสังเกตว่าครามกำลังติดดอกก่อนจะบาน ใช้เวลาเติบโต ประมาณ ๓-๕ เดือน หลังจากเก็บเกี่ยวรอบที่ ๑ แล้วทิ้งระยะ ๑ เดือนสามารถตัดครามรอบที่ ๒ ได้อีก แสดงให้เห็นว่ามีศักยภาพในการปลูกให้แพร่หลายในพื้นที่ภาคใต้ได้ทั่วไป รวมทั้งการฟื้นฟูการทำครามในเชิงเศรษฐกิจเหมือนในอดีต

๓.๒.๓ ประมวลภูมิปัญญาการย้อมคราม ๔ ภูมิภาค

เนื่องจากภูมิปัญญาการย้อมครามและการย้อมสีธรรมชาติอื่นๆ ในภาคใต้ ได้ขาดหายไป อย่างน้อยตั้งแต่ยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เพื่อให้ช่างผ้าพื้นบ้านภาคใต้และชุมชนเกิดความเชื่อมั่นในพลังของการใช้สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้าน โครงการวิจัยได้จัดกระบวนการระดมภูมิปัญญาจากช่างย้อมผู้เชี่ยวชาญจากประสบการณ์ตรงในแต่ละถิ่น ประมาณ ๑๒๐ คน จาก ๒๐ จังหวัด รวม ๕๐ กว่าชุมชน มาพูดคุยแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ โดยกระบวนการทำให้เห็น ให้ได้สัมผัสถึงกลิ่น สีของความรู้ และลงมือทำเพื่อความถูกต้อง ชัดเจนในเรื่องราว และเทคนิควิธี การทำคราม ย้อมคราม อันเป็นแม่สีหลักที่ใช้กันทั่วโลก จากอดีตถึงวันนี้ ดังคำกล่าวในบทนำหนังสือ **Indigo** ซึ่งได้ทำการศึกษาและรวบรวมเรื่องราวครามทั่วโลกไว้อย่างน่าอัศจรรย์ ว่า “สีน้ำเงินแท้ได้มาจากการย้อมครามเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น”

ภาคอีสาน

- การก่อหม้อส้อมแบบเร่งรัด ตามภูมิปัญญาชาวไทญ้อ สกลนคร
- การย้อมใบเปือก ตามภูมิปัญญาไทยอีสาน เมืองเลย
- การย้อมใบเปือกสด ตามการรื้อฟื้นภูมิปัญญาในกลุ่มแพรรณ ขอนแก่น

๑. การก่อหม้อครามแบบเร่งรัด : ภูมิปัญญาชาวไทญ้อ บ้านโคกภู อ.กุศบาก จ.สกลนคร

การทำครามที่บ้านโคกภู นับเป็นกระบวนการที่สอดคล้องไปตามวิถีชีวิตและวัฒนธรรมพื้นบ้าน การหว่านครามในภาคอีสานเริ่มต้นหลักจากฤดูเกี่ยวข้าว ประมาณเดือน สิงหาคม-กันยายน จะเก็บเกี่ยวคราม เพื่อมาทำเนื้อคราม หรือเรียกว่า **ติคราม** เนื้อครามที่ได้ เรียกว่า **ครามเปียก** สามารถเก็บใส่โองไว้ใช้ได้ตลอดปี เมื่อทำการย้อมจะนำเนื้อครามเปียกมาก่อหม้อคราม เป็นเทคนิคการเลี้ยงหม้อครามให้มีชีวิตพร้อมย้อมผ้าได้ ชาวบ้านเรียก หม้อครามเป็น ซึ่งต้องอาศัยประสบการณ์ที่เชี่ยวชาญของช่างย้อม และความใส่ใจอย่างมาก

การก่อหม้อครามปกติ จะใช้เวลาอย่างน้อย ๓-๘ วัน แต่การก่อหม้อครามแบบเร่งรัดโดยอาศัยเชื้อคราม จะใช้เวลา ๓-๔ วัน จึงจะได้น้ำสีพร้อมย้อม โดยมีส่วนผสมหลักๆ คือเนื้อคราม เชื้อคราม น้ำข้าวข้าว และน้ำค้าง

กรรมวิธีการทำเนื้อคราม ที่บ้านโคกภู

- ตัดครามทั้งกิ่งทั้งใบ แบ่งเป็นกำๆ แช่น้ำสะอาดให้จุ่ม ปกตินิยมแช่ในโองมังกร ใช้เวลาแช่ค้างคืน
- ตอนเช้าสังเกตน้ำแช่ต้นครามสีเขียวมรกต ใบครามซีดไม่มีสีเขียวเหลืออยู่ จึงนำกากต้นครามออก แล้วนำปูนกินหมากสีขาวหรือแดงก็ได้ ผสมลงในน้ำคราม ครามหนึ่งโองใช้ปูนกินหมาก ประมาณครึ่งกิโลกรัม สังเกตได้ว่าน้ำครามค่อยๆ เปลี่ยนจากสีเขียวมรกตเป็นสีเหลืองมะเขือสุก แล้วค่อยๆ เป็นสีน้ำเงิน

- ดึงเงินขึ้นฟองสีน้ำเงินเข้ามาประมาณครึ่งชั่วโมง ดูว่าเมื่อหยุดดี แล้วฟองดับพร้อมกันจึงพอ จากนั้นทิ้งให้ตกตะกอน ปกติทิ้งค้างคืนไว้
- ตอนเช้าสังเกตได้ว่า เนื้อครามตกตะกอนอยู่ด้านล่าง ข้างบนจะเป็นน้ำใส รินน้ำใสออก กรองเนื้อครามกับผ้าให้สะอาดแล้ว แล้วเก็บเนื้อครามไว้ใช้ก่อหม้อคราม

กรรมวิธีการทำเชื้อคราม กรณีไม่มีเชื้อคราม

- เอาต้นครามสดปริมาณพอสมควร แช่น้ำธรรมดา ๑ วัน ๑ คืน
- เลี้ยงน้ำแช่ต้นคราม โดยให้น้ำขาวขาว ปูนขาว น้ำด่าง บำบัดโคกฏใช้น้ำด่างขี้เถ้าต้นขี้เหล็ก ต้นมะม่วง หรือต้นแดง
- โจงเข้าเย็น โจงนาน ๆ สังเกตดูน้ำสีจะออกเขียวอมเหลืองและมีฟองน้ำเงิน แสดงว่าใช้ได้ครามเป็นแล้ว
- ถ้าหม้อครามอาการไม่ดี ไม่มีฟอง มีกลิ่นบูด แก้ไขโดยใช้เหล้าขาวเติมผสมลงไป
- ถ้าหม้อไม่พอ (อ่อนเนื้อคราม) ใช้ไม้ลิ้นฟ้า ใบเบือกเติมลงไป เหมือนทำกับข้าว ถ้าไม่พออย่างใดอย่างหนึ่งต้องเติมเอา
- ครามชอบความพอดี อ่อนโยน เหมือนเลี้ยงลูกอ่อนให้อาหารแรง ๆ ข้างหม้อครามก็ไม่ได้
- ผ้าหรือเส้นใยลงย้อมคราม ห้ามซักกับผงซักฟอกอื่น ๆ เด็ดขาด ถ้าผ่านน้ำผงซักฟอก จะย้อมครามไม่ได้
- น้ำเชื้อคราม ถ้ามันหนีสักเกตสีจะดำ ให้เอาความเปรี้ยวมะขามและน้ำขาวขาวลงผสมสีจะดีขึ้น คืนต่อมาถ้าขึ้นฟองก็ใช้ได้
- ที่บ้านโคกฏ ใช้เชื้อครามสืบทอดกันมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่

ข้อสังเกต การย้อมคราม น้ำคราม น้ำด่าง น้ำขาวขาว สัมพันธ์กลมกลืนกับวิถีชีวิตพื้นบ้านมาก และสิ่งแวดล้อมที่ดี อากาศสดชื่น พอเหมาะเป็นเรื่องที่สำคัญมาก ครามเป็นสิ่งมีชีวิตต้องเลี้ยงดูให้อยู่ดีมีสุข

๒. การย้อมใบเบือก : ภูมิปัญญาชาวไทลาว บ้านกบก อ.วังสะพุง จ.เลย

ภูมิปัญญาการย้อมเบือก หรือการย้อมใบเบือก ของชาวบ้านกระบก นับเป็นพื้นที่เดียว และพื้นที่แรกที่ยังมีการสืบทอดเรื่องราวนี้จากอดีตถึงปัจจุบัน โดยการสืบค้นและส่งเสริมจากโครงการพัฒนาชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ป่าภูหลวง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ในปี ๒๕๔๖-๒๕๔๗

- กรรมวิธีย้อมเบือก จะอาศัยน้ำอุ่นขนาดเอามือลงจุ่มได้ แช่นานเท่าใดสังเกตได้จากใบเบือกที่จะค่อยๆ เปลี่ยนจากสีเขียวมาเป็นสีเหลือง ๆ น้ำสีที่ได้จะเป็นสีน้ำเงินน้อย ๆ แสดงว่าใช้ได้แล้ว
- ตักน้ำย้อมเบือกมาผสมปูนขาวกินหมาก ค่อย ๆ เอาปูนขาวขี้ลง สังเกตดูน้ำสีจะค่อย ๆ กลายเป็นสีน้ำเงิน ลองโจงดูถ้าฟองออกสีม่วงขึ้นแสดงว่า พอปูนแล้ว
- เตรียมเส้นฝ้ายโดยแช่น้ำฝาด ๑ คืน ปกติทางเมืองเลยใช้น้ำฝาดจากเปลือกต้นหว้า หรือต้นแค

- นำเส้นฝ้ายลงชุบย้อมน้ำเบือก จะสังเกตได้ว่าน้ำครามติดมือติดเล็บ สีนํ้าเงิน แสดงว่าย้อมติดดี เมื่อชุบย้อมเสร็จทุกครั้งต้องเอาปูนขาวลงผสม
- ใบเบือก มีสรรพคุณทางยา เวลาใช้ขึ้นมามีอาการชักใช้ใบเบือก ต้มช่อม ใบไม้สักป่าคำกับข้าวสารเจ้า ประคบศีรษะอาการจะทุเลา
- การก่อกม้อเบือกใช้ใบเบือกผสมช่อม แล้วเอาปูนขาวมาโจัก ผสมน้ำค้าง น้ำชาข้าว มะขามเปียกหมักไว้ ๗ วัน สังเกตน้ำสีเขียวอ่อนๆ มีฟองออกม่วง ๆ ฟ้า แสดงว่าย้อมผ้าได้แล้ว

๓. การย้อมใบเบือกสด : การรื้อฟื้นภูมิปัญญาใบเบือก กลุ่มแพรวพรรณ จ.ขอนแก่น

การสืบค้นภูมิปัญญาการย้อมใบเบือกในภาคอีสาน ทำให้กลุ่มแพรวพรรณสืบพบใบเบือกในพื้นที่บ้านสุขสมบูรณ์ จ.ขอนแก่น โดยนางบังอร บัวทอง ได้ทดลองย้อมร่วมกับโครงการและพัฒนาเทคนิคการย้อมสด ทั้งบนไหม บนฝ้าย ตามภูมิปัญญานางผัด ทองเสน และภูมิปัญญาการใช้ความอุ่นจากบ้านกบกบ ได้ข้อสรุปดังนี้

- เทคนิคที่ ๑ การย้อมใบเบือกสดโดยการตำใบเบือกละเอียดแล้วคั้นกับน้ำเย็นธรรมดา จึงเอาไหมที่ฟอกสะอาดแล้ว และเส้นฝ้ายลงชุบย้อมเย็น ความเข้มของสีขึ้นอยู่กับจำนวนครั้งที่ชุบย้อม และสังเกตได้ว่าเส้นไหมจะดูดซับน้ำเบือกสดได้ดีกว่าเส้นฝ้าย
- เทคนิคที่ ๒ ใบเบือกตำคั้นน้ำอุ่นเฉย ๆ ไม่ต้องผสมอะไรเลย เอาไหม ฝ้ายที่ฟอกสะอาดลงย้อม ผลที่ได้สีใบเบือกติดเส้นใยดี สีต่างจากการย้อมด้วยน้ำเย็น
- เทคนิคที่ ๓ ใบเบือกตำคั้นน้ำอุ่น แล้วเติมปูนขาวกับหมากความเข้มของน้ำสีจะขึ้นอยู่กับปริมาณปูนขาวที่เราผสมลงแล้วแต่ต้องการ สังเกตได้ว่า การติดสีดีกว่าการใช้น้ำเย็น และน้ำอุ่น รวมทั้งสีเข้มขึ้นกว่า

ภาคเหนือ

- การหมักครามป่าในกระบอกไม้ไผ่ และการใช้ ตามภูมิปัญญาชาวปกาเกอญอ แม่ฮ่องสอน
- การก่อกม้อช่อม ตามภูมิปัญญาชาวม้ง ดอยปุย เชียงใหม่
- การย้อมใบช่อมสด ใบช่อมดอง ตามภูมิปัญญาชาวไทลื้อ เมืองน่าน

๑. การหมักครามป่าในกระบอกไม้ไผ่ : ภูมิปัญญาชาวปกาเกอญอ แม่ฮ่องสอน

ภูมิปัญญาการหมักครามในกระบอกไม้ไผ่ จากการสืบค้นของคุณไพโรจน์ พรหมมัน ผู้ประสานเครือข่ายกลุ่มหัตถกรรมปกาเกอญอ แม่ฮ่องสอน สรุปไว้ว่าจากการที่ได้เรียนรู้มาว่า เมื่อก่อนบนดอยที่สูงไม่มีหม้อใช้ เครื่องใช้ไม้สอยของชาวเขาในชีวิตประจำวัน จะสร้างสรรค์จากกระบอกไม้ไผ่ทั้งหมด เช่น บ้านเรือน ที่หุงข้าว ช้อน ชามข้าว ผู้เฒ่าที่ย้อมผ้าเองจึงหมักครามในกระบอกไม้ไผ่ โดยมีกรรมวิธีตามลำดับ ดังนี้

- เก็บใบครามปามาล้างสะอาด แล้วใส่ในกระบอกไม้ไผ่โดยไม่ต้องตำ ใส่จนเต็มแล้วเติมน้ำให้ท่วม จากนั้นปล่อยให้เน่าเปื่อยตกตะกอน จึงเทน้ำใสทิ้ง
- การใช้เวลาจะย้อม จะเอาครามที่หมักในไม้ไผ่มาต้มย้อมกับฝ้ายได้เลย ไม่ต้องเติมอะไรอีก สีจะติดดี
- อีกเทคนิคหนึ่ง เอาใบครามปาสดมาตำ แขน้ำ ๑ ถัง สังกะสีผงน้ำออกมาสีเขียว ๆ กรองเอาเฉพาะน้ำสี เอาฝ้ายชุบดูดสีแล้วไปต้มย้อมอีก จะเติมน้ำด่างก็ได้ ไม่เติมน้ำก็ได้ ถ้าเติมด่างสีจะเปลี่ยนไปอีกอย่าง
- ถ้าย้อมเย็นใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกเป็นขาม นำครามปาสีขาวไม้ไผ่ ชุบฝ้ายจนอึม ชุบตากหลาย ๆ ครั้ง จนได้สีตามต้องการ
- เทคนิคนี้ใช้กับส้อมได้ ใบส้อมหมักในกระบอกไม้ไผ่ จะใช้เวลา ๓ วันแล้วเอาใบส้อมขึ้นมาบีบน้ำสีออกให้หมด จากนั้นตีให้เกิดฟอง แล้วเอาน้ำมันหมูเติมลงไป สังกะสีผงดับให้ดี ใหม่อีกรอบจนขึ้นฟองแล้วฟองหาย จากนั้นปิดไว้ ๓ วัน จึงมาดูให้รินน้ำใส ๆ ออกให้หมด ปิดไว้อีก เทน้ำใสออกอีกจะได้เนื้อส้อมเหนียวมากมาใช้อย้อม
- มีความเชื่อของชาวปกาเกอะญอว่า คราม ส้อม จะไม่ย้อมในหมู่บ้านจะย้อมในป่า ผู้หญิงท้อง มีประจำเดือนเข้าใกล้ไม่ได้ สีจะไม่ติดผ้าและบ้านไหนที่พ่อเสียชีวิตไม่ถึงปี ก็จะไม่ให้ลูกหลานบ้านนั้นเข้ามาใกล้เหมือนกัน

๒. การก่อหม้อส้อม : ภูมิปัญญาของชาวม้ง ดอยปุย เชียงใหม่

การก่อหม้อส้อมครั้งแรก ต้มใบส้อมสดกับน้ำด่าง และน้ำเปล่าขมิ้นน้ำด่างไม่เค็มมาก ปูนกินหมาก ขาประมาณกำมือ ไม่ละลายน้ำก็ได้ ปูนแดงเคยใช้แล้วไม่ได้ผล มีตัวช่วยเป็นต้นหญ้าดอกสีม่วง (ผักปราบ) ต้นครามชาวม้ง เรียก ส้อมจิน ต้นส้อมเรียกส้อมม้ง เราทำมาแต่เด็กทำทุกปีไม่หยุด

เมื่อเติมส่วนผสมแล้วทุกอย่าง ต้มแค่พอสุก จะเห็นน้ำสีเขียวเปลี่ยนเป็นสีน้ำเงิน ฟองสีน้ำเงิน แล้วเติมหัวเชื้อที่ใช้ย้อมควาแก่เคียด

การทำหัวเชื้อ โดยใช้ต้นส้อมที่ปลูกได้สัก ๑ ปี ตัดมาแช่น้ำเปล่าธรรมดาตลอดคืน ๒ วัน พลิกดูว่า มันเน่าพอดีสีน้ำเขียว ๆ เอากากออกเอาปูนขาวใส่ โจงนฟองแตกพอได้ที่ทิ้งไว้รอน้ำใสออก แล้วเทใส่หม้อน้ำด่าง ปิดไว้เลย ๆ ๓ วัน จึงคนหม้อ โดยคนเข้าหาตัวเราคนไปทางเดียวกัน ถ้ากลับไปกลับมาอาจจะหัก และสังเกตว่าเมื่อไรคนแล้วฟองสีขาวแสดงว่าใช้ได้ ให้คนไปเรื่อย ๆ เติมห่ล้าขาวเล็กน้อยหรือต้มข้าวให้กิน มีข้อสังเกตจากประสบการณ์ดังนี้

- การต้มส้อมแล้วย้อมเลยทันทีสีอยู่ไม่ทน ต้มแล้วหมักไว้ย้อมได้สีดีกว่า
- ถ้าหม้อส้อมมันแห้งให้เติมน้ำด่าง ใช้ด่างไม่เข้มข้น
- เติมห่อเนื้อครามไปเรื่อย ๆ ทางดอยอากาศหนาวจะต้มน้ำร้อนแล้วเติมเมื่อเทน้ำแล้วจะไม่คนอีก
- เก็บเนื้อครามที่ร้อนเย็นลองขยี้ดูว่าเขาชอบอย่างไร ปกติชอบครึ่งแฉกครึ่งรุ่ม
- ถ้าหนาวจัดหม้อส้อมจะไม่ใช่

มีความเชื่อที่ว่าเวลาที่เราก่อหม้อส้ม ถ้าใครเดินมาเห็นถามว่าทำอะไร เราจะตอบว่าเล่นๆ ไม่ได้ทำอะไร และวันสุดท้ายที่เราต้มเทียนเราจะไม่บอกใคร ถ้าบังเอิญใครมาเห็นให้บอกว่าเป็นการเล่นๆ เหมือนกัน

เทคนิคการย้อมผ้าม่วงใช้วิธีแช่ลงในหม้อเบาๆ ไม่ขยำเหมือนย้อมฝ้าย จากนั้นแช่ไว้คอยสังเกตดูว่าผ้าม่วงค่อยๆ เปลี่ยนเป็นสีเขียวๆ แล้วเปลี่ยนเป็นสีน้ำเงินแสดงว่าใช้ได้ แต่ถ้าแช่แล้วเปลี่ยนเป็นสีน้ำเงินทันที จะใช้ไม่ได้ คัดสีไม่ดี

หม้อส้มต้องมีอะไรรองก้นหม้อ ปกติใช้ตะกร้าไม้ไผ่สานรองไว้ไม่ให้ผ้าลงถึงก้นหม้อ เวลาต้มแช่ไว้ครึ่งละครึ่งชั่วโมง จึงยกผ้าขึ้นผึ่งในที่ร่มพอแห้งหมาดๆ นำไปชุบย้อมต่อจนกว่าจะได้สีเข้มที่ต้องการ

การเขียนเทียนบนผ้าม่วง

- น้ำเทียนของชาวม้ง ได้จากการเก็บรังผึ้งมาต้มให้มันละลายแล้วใช้ผ้าขาวกรองบีบน้ำออก เทใส่ถ้วยให้เย็นจะเห็นเป็นก้อนเทียนสีเหลือง ใช้ไป ๑ รอบนำกลับมาเขียนใหม่ เทียนจะออกสีดำ ตอนเราต้มล้างเทียนจะไม่ทิ้ง เก็บมาเขียนใหม่ ก่อนเขียนจะใช้ไม้เล็กๆ เหมือนบรรทัดมาตีเส้นเป็นตารางให้เต็ม ลายจะอยู่ในสมอง ไม่มีการร่างลวดลายไว้ก่อน

- วิธีการเขียนจะใช้ปากกาหัวทองแดงเขียนเข้าหาตัวเอง เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชาวม้ง
- การอุ่นหม้อเทียน ให้ร้อนพอดี ถ้าเทียนไหม้ออกสีแดง ไม่นำมาใช้ เพราะการกันสีไม่ดี ดูให้น้ำเทียนจับผ้าสังเกตตรงผ้า
- หม้อใส่น้ำเทียนที่ดีต้องเป็นเหล็กแท้จะอมความร้อนดี นาน ความอุ่นจะพอดี
- ผ้าใยม่วงย้อมส้มดูเป็นมัน เกิดจากการใช้หินขัดมัน หรือใช้ลูกถ้วยโบราณใช้หินล่าห้วย หินเป็นแผ่นยาวประมาณ หนึ่งเมตร แล้วมีท่อนไม้เรียบ ๆ ใช้หินทับบน คนขึ้นใช้เท้าเหยียบกลับไปกลับมาจนเกิดความมัน

๓. การย้อมส้มสด ส้มดอง : ภูมิปัญญาชาวไทยลื้อ บ้านโป่งคำ อ.สันติสุข จ.น่าน

- เตรียมส้มสด โดยการตำหรือให้ขี้ให้ละเอียด แล้วคั้นเอาแต่น้ำ
 - เติมน้ำด่างลงผสมเล็กน้อย น้ำด่างที่บ้านโป่งคำได้จากขี้เถ้าเปลือกต้นจ้าว หรือต้นไผ่
 - ฝ้าย ๑ กิโลกรัม ใบส้ม ๔ กิโลกรัม ความเข้มข้นขึ้นกับจำนวนครั้งที่ย้อม
 - เตรียมเส้นฝ้าย โดยการแช่น้ำด่างไว้ก่อน ๑ คืน บิดหมาดลงย้อมจากนั้นนำไปผ่านน้ำปูนทับอีกครั้งจะช่วยให้ติดสี
 - ในการสาธิตครั้งนี้ ได้ทดลองใช้เส้นไหมย้อมใบส้มสด พบว่าย้อมติดสีได้ดีสีฟ้าเมื่อล้างด้วยน้ำปูนใสสีจะเข้มขึ้น
- เตรียมส้มดอง
 - การดองใช้น้ำข้าวข้าว หรือน้ำไม้ไผ่เยื่ออ่อน ดองไว้ ๔-๕ วัน
 - ปกติจะดองแค่ ๓ วัน คั้นเอากากออกเติมปูนกินหมากสีขาว เติมน้ำด่างไม้ไผ่ (ชิมรสต่างอ่อน ๆ) นำเส้นฝ้ายที่แช่ไว้ก่อนลงย้อม ทำซ้ำจนได้สีเข้มที่ต้องการ

- น้ำใบฮ่อมคองโบราณเชื่อกันว่าจะมีผี เวลาช้อมต้องบูชาด้วยดอกไม้ ธูป เทียน มาขอให้เกิดฟองเขียว ๆ จึงจะช้อมได้ และเชื่อว่าหญิงที่มีประจำเดือนช้อมไม่ได้ ฮ่อมจะตาย

ภาคใต้

- การช้อมย่านครามสด จากการรื้อฟื้นภูมิปัญญาช่างทอผ้าพื้นบ้าน เมืองพัทลุง
- การช้อมย่านครามสด จากภูมิปัญญาชาวไทยมุสลิม ปัตตานี
- การก่อกมคราม ประสพการณ์กลุ่มมัดย้อมสี่ธรรมชาติดิบ้านคีรีวง
- การช้อมย่านครามแบบช้อมร้อน จากการทดลองของโครงการวิจัย

๑. การช้อมย่านครามสด : การรื้อฟื้นภูมิปัญญาของช่างทอผ้าพื้นบ้านที่พัทลุง

- เก็บย่านครามทั้งใบทั้งย่านแก่จัดมาล้างให้สะอาด แล้วตำย่านครามกับครกไม้จนละเอียด
- คั้นด้วยน้ำค้าง คีรีวงใช้น้ำค้างขี้เถาบุดช้างผสมวงมะพร้าว ทางมะพร้าว
- นำผ้าฝ้าย เส้นฝ้ายซึ่งแช่น้ำไว้ก่อน ๑ คืน บิดหมาด ๆ ลงชุบย้อม แช่หมักไว้ข้ามคืนจะได้สีน้ำเงินอมเขียว อมฟ้า หากต้องการสีเข้ม ชุบย้อมต่อ หมักต่อจนพอใจจึงผึ่งแห้งแล้วซักล้างให้สะอาด

๒. การช้อมย่านครามสดบนฝ้าย : ภูมิปัญญาไทยมุสลิม ปัตตานี

- ตัดย่านครามแก่จัด สด ๆ มาหั่นแล้วตำในครกไม้ให้ละเอียดแล้วเติมน้ำปูนใสพอท่วม จึงคั้นให้เข้ากันจนสังเกตได้ว่าเป็นน้ำสีครามแกมเขียว
- หมักไว้ทั้งกากประมาณครึ่งวันแล้วคั้นปั่นเอาแต่น้ำ
- ผสมน้ำค้างขี้เถาจากต้นบุดช้าง หรือทางมะพร้าว วงมะพร้าวแห้ง กวนให้เข้ากัน สังเกตได้ว่าน้ำสีเข้มขึ้นขึ้นและลองชิมออกรสเค็ม น้ำที่ได้จะเป็นน้ำครามพร้อมย้อม โดยวิธีชุบแล้วตากผึ่งลมจนแห้งและทำซ้ำจนได้สีเข้มที่พอใจ จบกระบวนการจะได้สีเขียวครามบนฝ้าย

๓. การช้อมย่านครามโดยการใช้ความร้อน : ภูมิปัญญาจากเกาะสุมาตรา

- นำย่านครามทั้งย่านทั้งใบสดมาแช่น้ำพอท่วม ๒-๓ วัน ดูพอเนื้อเยื่อเปื่อยแล้วปั่นเอากากทิ้ง
- นำน้ำย่านครามจากการหมักขึ้นต้มให้เดือดแล้วผสมน้ำปูนขาวทันที สังเกตดูว่าน้ำสีค่อยๆ เปลี่ยนสีเป็นสีน้ำเงินตามที่พอใจจึงหยุดเติมน้ำปูน
- น้ำครามที่ได้จะเป็นน้ำพร้อมย้อมได้เลยทันที โดยใช้วิธีชุบย้อมตอนอุ่น ๆ ให้ติดสี ชุบตากหลายครั้งจนได้สีที่พอใจพบว่าจะได้สีออกน้ำเงินเทา

๔. การก่อหื้อคราม : ประสบการณ์กลุ่มมัตย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง

- สัตส่วน อ่างดิน ขนาด ๑๐ ลิตร
เนื้อห้อมที่ได้จากใบห้อมสดแช่เต็มอ่าง
น้ำค้างอย่างเค็ม ๒ ขัน
อ้อยทุบ ๒ ข่อ
น้ำขาวข้าว ๒ แก้ว
- การเลี้ยงดูห้อมห้อม ใจทุกเช้าเย็นครั้งละประมาณครึ่งชั่วโมง สังเกตฟองและกลิ่น ความเข้มข้นของน้ำ สี จะขึ้นฝ้าน้ำเงิน หากฟองยังขาว ตอนเช้าวันที่ ๒ หรือ ๓ ค่อยเติมเหล้าขาวลงช่วย เมื่อดูได้ที่ คือ ฟองสีน้ำเงินกลิ่นหอม น้ำสีน้ำเงินเข้มข้น แสดงว่า ครามเป็นแล้วพร้อมย้อมได้ (เลี้ยงประมาณ ๕-๖ วัน) แต่ถ้าเห็นฟองสีขาว กลิ่นเริ่มจะบูด แสดงว่าครามกำลังจะตาย

๓.๒.๔ ข้อสังเกตเรื่องครามและการย้อม

ห้อมครามในทางวิทยาศาสตร์:อัมพร ศรีประสิทธิ์ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่

การหมักน้ำครามย้อมผ้า ตามภูมิปัญญาชาวบ้าน หากอธิบายในทางวิทยาศาสตร์ คือการที่มีจุลินทรีย์หลายชนิดอยู่ในน้ำหมัก เป็นสิ่งมีชีวิตเล็ก ๆ หลายร้อยล้านเซลล์ มันเป็นสิ่งมีชีวิตมันต้องกินอาหาร หายใจ และมีผลผลิตของมันการที่เราเติมหวานให้อาหารมันเหมือนเรากินข้าว ข้าวถ้าอมไว้จะมีรสหวาน จุลินทรีย์กินข้าวทั้งเม็ดเหมือนเราไม่ได้ เราจะกินส่วนที่เล็กที่สุดในข้าวคือน้ำตาล น้ำตาลหลายหน่วยมาต่อกันก็เป็นแป้ง การใส่น้ำข้าวคือ การให้อาหารมัน แต่มันเป็นอาหารที่ไม่ได้เป็นน้ำตาลทันทีทันใด เขาต้องไปย่อยอีก

การเจริญเติบโตของเขาจึงมีระยะเวลา ต้องอาศัยการย่อยน้ำตาลและเจริญเติบโต เพิ่มจำนวนทำให้เราต้องรอเวลา สองวัน สามวัน หรือสี่วัน พอได้อาหารสมบูรณ์เต็มที่ ภายใต้อาหารเป็นกรดต่างที่พอดี สิ่งแวดล้อมที่พอดี อาหารที่พอดี มากไป อาหารเหลือก็บูด หรือทำให้ผลิสารบางอย่างออกมาเป็นกรดเปรี้ยว ไม่พอดีกับชีวิตที่สุขสบายของเขา เมื่อสุขสบายเขาก็ขยายพันธุ์ คนทำงานในการหมักใช้คำว่า “พอดี” ซึ่งต้องสังเกตจากความชำนาญ และบอกยากกว่าที่วัน

การใส่ด่าง คือ ดูแล้วกรดมากเกินไป ตัวจุลินทรีย์เองผลิสารที่เป็นกรดได้ด้วยเหมือนกัน หมายถึงผลผลิตจากการใช้น้ำตาล เป็นกรดน้ำส้มและเหล้าก็เริ่มต้นจากการหมักน้ำตาล เขาจึงต้องใช้การสังเกตและการชิม

การที่มันตายแล้วทำไมกลับมาอีก จริงๆแล้วมันยังไม่ตาย แต่ถ้าสิ่งแวดล้อมมันไม่พอดิ มันจะสร้างเกราะหุ้มตัวเองไว้ มันจะไม่ขยายตัว ไม่ทำงาน จะอยู่เฉย ๆ สร้างเกราะเป็นผนังหุ้มตัวมันไว้ เมื่อไรที่เราปรับสิ่งแวดล้อมให้มันพอดี มันก็ออกจากเกราะมาทำงานต่อ กลายเป็นการตายการเป็น การมา การลัทธิที่เข้าใจกันของชาวบ้านคนทำคราม

ข้อคิดเห็นจากคุณสมยศ สุภาพรเหมินทร์ เพิ่มเติมไว้ว่า ความพอดีที่พูดถึงแต่ละที่ใช้เทคนิคในการวัดต่างกัน ชาวบ้านบางคนใช้วิธีชิม ชาวญี่ปุ่น ใช้วิธีเอาครามแตะผม ปกติเส้นผมมันลื่น ถ้าครามดี ความมันลื่นจะหาย เหมือนคนชิมไวน์ชี้ชัดว่า ไม่มีเครื่องมือใดพิเศษไปกว่าลิ้น น้ำหอมก็ใช้จมูก ใช้กายทดสอบ สังเกต

บทสรุปเบื้องต้นเรื่องคราม : พระสันติพงศ์ เขมะปัญโญ วัดป่าสุคะโต อำเภอแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ

จากการระดมภูมิปัญญาการทำคราม ๔ ภูมิภาค ที่บ้านคีรีวงครั้งนี้ จะเห็นว่า ชนพื้นบ้านในประเทศไทย ทำสื่อน้ำเงินจากพืช ๓ ชนิด คือ หนึ่งต้นคราม ที่ภาคอีสาน ทางใต้พบที่ปัตตานี เรียกครามถั่ว สอง ต้นฮ่อม พบมากทางภาคเหนือ และภาคตะวันออก สุดท้าย คือ ย่านครามทางคีรีวง

คราม ถือเป็นแม่สีหลัก ที่บ้านโคกภู ถือเป็นภูมิรู้ที่สืบทอดมาตลอดไม่ขาดตอน แล้วถือว่าเป็นวัตถุดิบที่ใช้กันกว้างขวางทั่วโลกนี้ หมายถึง ผลผลิตครามที่ออกไปจากภูมิภาคเอเชียเรา จะเป็นอินโดนีเซีย อินเดีย ประเทศไทย จะใช้ครามเป็นหลัก นั่นคือ เราถือว่าเป็นแม่บท

ขณะเดียวกันในประเทศเรามีฮ่อม ดังเดิมคนเผ่าคนเก่าบอกว่า ย้อมได้แต่ฝ้าย ย้อมไหมไม่ติด แต่ในครั้งนี้ ทางโครงการวิจัยเองได้ทดลองเอาไหมลงย้อมในฮ่อมสด ฮ่อมดอง ปรากฏว่าติดสีทั้งคู่ และสังเกตได้ว่าในฮ่อมดองติดดีกว่า ตัวฝ้ายเองก็เหมือนกัน ติดสีในฮ่อมดอง

ในส่วน of ชาวม้ง ได้ใช้ฮ่อมนี้นานมา ในพื้นที่มีทั้ง ฮ่อมจีน ก็คือ คราม ดังเดิมชาวม้งใช้ทั้งสองอย่างในพื้นที่ ชาวม้งเล่าว่าฮ่อมอย่างเดียว ได้สีน้ำเงินไม่ดีเท่าที่มีฮ่อมจีนผสมด้วย การย้อมฮ่อมต้องชุบประมาณสามสิบครั้ง ในขณะที่เราพบว่า ทางโคกภูย้อมหม้อครามแปดครั้งได้สีเข้มแล้ว ข้อสังเกต คือ อาจเป็นเพราะไหมของชาวม้งเป็นเส้นใยซับซ้อนได้ยากกว่า ทำให้ต้องย้อมหลายครั้ง แต่พบว่าจากการที่บ้านโคกภูทดลองย้อมไหมในหม้อคราม ประมาณแปดครั้ง สิบครั้งจะติดสีเข้ม ส่วนผ้าเขียนเทียนของชาวม้งตั้งสามสิบครั้ง มันเป็นเพราะ ผ้าไหมที่เขียนเทียนของชาวม้ง เวลาย้อมเขาทำเพียงแค่ชุบแล้วยกขึ้นไม่ขยำ (ถ้าขยำเส้นเทียนจะแตก) แต่ทางโคกภูเวลาย้อมมีการสาวขึ้นขยำให้โดนอากาศหลายครั้ง อาจมากกว่าวิธีการของชาวม้ง นั่นคือ การที่ย้อมสิบครั้งหรือสามสิบครั้ง จึงเป็นเรื่องธรรมดา

ในขณะที่ไบเบือก ย่านคราม หรือครามป่า อันนี้ถือว่าเป็นน้องใหม่ ชัดเจนว่าในบ้านเรายังไม่มีใครศึกษาทดลองเรื่องนี้มาก่อน เวทีนี้จึงเป็นเวทีแรกที่มีการประชันความรู้เรื่องไบเบือก หรือครามป่าเป็นครั้งแรก

ในครั้งแรก จึงเป็นเสมือนก้าวแรกของการศึกษานี้ ชัดเจนว่า ไบเบือก มีทั่วประเทศ เพราะอย่างน้อยบนดอยแม่ฮ่องสอนสูงสุดมี คีรีวงมี หลายพื้นที่ยังมีป่าที่มีความชื้นสมบูรณ์ ฐานความรู้เบื้องต้นตรงนี้ต้องศึกษาค้นคว้าต่อไป คือ หนึ่งใช้ความเย็น สองใช้ความร้อน หรือทางโครงการเคยทดลองใช้ความร้อนครั้งหนึ่ง ปรากฏว่าได้สีเทา ไม่ได้สีน้ำเงิน เมื่อปี ๒๕๓๘ มีผู้รู้จากมาเลเซียมาสัมภาษณ์เรื่องครามที่เชียงใหม่ เขาติดไบย่านครามแห้ง ๆ มา แล้วย้อมร้อนออกมาได้สีเทาเหมือนกัน

๓.๓ องค์ความรู้แม่สี ดำ เหลือง แดง ภาคใต้

๓.๓.๑ เรื่องราวที่ค้นพบ

● ภูมิปัญญาการย้อมสีดำ

● ขยายเบื่อน ขุนทอง บ้านนาหมื่นศรี เล่าว่า แต่ก่อนถ้าอยากได้สีดำให้นำเปลือกก่อ เปลือกลูกเงาะมาตำผสมกัน แล้วเอาด้ายลงชุบ ทิ้งไว้ให้แห้งนำไปขยำโคลน จะได้ผ้าสีดำสนิท ส่วนสีเหลืองสมัยก่อนใช้แก่นแหล (แกแล) ข่านฝ้ายร้อยท่อทอง วานพระ มาสับให้ละเอียด แล้วต้มเอาแต่น้ำขึ้น ๆ เอาฝ้ายลงย้อม

● “การย้อมหมัก” ของชาวบ้านในพื้นที่อำเภอสังขละ เป็นเรื่องราวสืบทอดมาแต่โบราณ พบว่ายังมีการทำต่อเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน และพบหลักฐานผ้าย้อมหมักที่ใช้อยู่ในวิถีชีวิตปัจจุบัน โดยกรรมวิธีใช้ผ้าขาวหนาหมักแช่กับเปลือกต้นหัวครก (มะม่วงหิมพานต์) ที่ตำละเอียดอย่างน้อย ๑ คืน จะได้เนื้อผ้าสีน้ำตาลไหม้ แล้วจึงนำไปเหยียบโคลนดินเหนียว หมักต่ออีก ๑ คืน จะได้สีดำมาใช้งาน นิยมทำเป็นโสร่ง สำหรับนุ่งไปนา ขึ้นตาล หรือทำประมงพื้นบ้าน

● คนรุ่นทวด รุ่นย่าที่พัทลุง พูดให้ได้ยินว่า กระย้อมสีดำ แต่ไม่มีรายละเอียดว่าทำอะไร
● ส่วนสีแดง เท่าที่พบหลักฐานผ้าโบราณสีแดง หากสืบค้นได้ว่ามีผู้รู้การใช้หินแดงที่หัวเขาแดง สงขลา ในการเชื่อมประสานเครื่องปั้นดินเผาโบราณที่แตกหักได้ดี และจากการศึกษาผ้าโบราณของชาวไทยมุสลิม โดยอาจารย์พิชัย แก้วขาว มีสีแดงคล้ายสีอิฐแดงบนฝ้ายทอเป็นผ้าขาวม้า สันนิษฐานว่า ย้อมด้วยหินแดง และได้ยินจากคนรุ่นย่าชาวไทยมุสลิม บ้านท่ากระจ่ายว่าเมื่อก่อนเคยเห็นได้ยินพ่อแม่พูดถึง ย้อมตะบันแดง หรือเสม็ดขุน ได้สีน้ำตาลแดงดี

● การศึกษาเกี่ยวกับสืบทอดมาในพม่าของ Punvasa Kunlabutr ในหนังสือ **Burmese Court Textiles Luntaya acheiq** ได้ให้ข้อมูลเรื่องสีแดงจากหินแดงอย่างสอดคล้องกันว่าสีแดง Cinnabar ได้จากสารเมอร์คิวไรด์ซัลไฟด์ (Mureucidsulfide) พบได้จากดินแดงตามเทือกเขา ถูกนำมาใช้ย้อมผ้าตั้งแต่สมัยพม่าเป็นอาณาจักรแรกของพม่า พุทธศตวรรษ ๑๑-๑๖ กระทั่งปัจจุบันสีแดง ยังคงใช้ในการผสม “ลัก” ทาบนเครื่องเงินที่มีชื่อเสียง ได้แก่ เขียนหมากของพม่า

วัสดุที่ให้สีแดงจนถึงสีน้ำตาลเข้มอีกตัว คือ Ocher เป็นดินโป่งชนิดหนึ่งที่มีส่วนผสมของออกไซด์ และสารประกอบออกซิเจนกับธาตุอื่นของเหล็ก สามารถพบได้ตามริมฝั่งแม่น้ำอิรวดี

๓.๓.๒ พืชพันธุ์และเทคนิควิธี

● พืชพันธุ์ในกลุ่มสีดำ

จากการทดลองใช้ใบกระ ในการอบรมเชิงปฏิบัติการย้อมสีธรรมชาติให้กับกลุ่มทอผ้าบ้านเนินขม มัง โดยความร่วมมือกับมหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช เมื่อต้นปี ๒๕๔๘ ทำให้ได้องค์ความรู้ขึ้นเป็นครั้งแรกว่า ฝ้ายหรือเส้นฝ้ายย้อมใบกระแล้วผ่านน้ำสนิมหรือน้ำโคลน จะได้สีดำสนิท ทนต่อการซักล้าง และทนต่อแสงได้ดี อย่างไม่เคยปรากฏเห็นจากพืชชนิดใดมาก่อน

กระ ชื่อพฤษศาสตร์ Spium midieum เป็นไม้ยืนต้นขนาดกลาง มีพุ่มใหญ่ ชอบขึ้นริมน้ำ ริมคลอง ริมทะเล ริมบึงมีจักเล็กๆ ผลอ่อนลูกกลมป้อมเท่าปลายก้อยสีเขียวอ่อน ผลสุกเปลือกสีน้ำตาลดำแข็งมาก

พบมากบริเวณริมน้ำปากพนัง อำเภอเชียรใหญ่ นครศรีธรรมราช ชาวบ้านแถบนั้นเล่าถึงสรรพคุณต้นกระว่า ใบกระมีฤทธิ์ร้อนใช้ใบกระบ่มกล้วยหรือผลไม้อื่น ๆ ให้สุกเร็ว รวมทั้งภูมิรู้ในการใช้ใบกระบ่มเป้งให้เปื่อยเร็ว เพื่อนำไปตำเป็นแป้ง สำหรับทำเส้นขนมจีนแบบพื้นบ้าน

การย้อมสีดำ สีเทาของกลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง ได้ค้นพบการใช้เปลือกผลไม้ในสวนสมรม คือ เปลือกลูกเงาะและเปลือกเมล็ดสะตอ นอกจากนั้น ยังมีพืชยืนต้นอื่น ๆ ที่ให้สีเทาถึงดำในนิเวศน์ที่ลุ่ม เช่น ต้นจิก ต้นสะตอบ้าน (กระดิน) จากการทดลองของกลุ่มทอผ้าบ้านท่ากระจายและบ้านห้วยพุน

การทดลองย้อมหมักที่บ้านสนามไชย อำเภอสตงพระ จังหวัดสงขลา ใช้เปลือกต้นมะม่วงหิมพานต์ผสมเปลือกต้นกระดินบ้านแล้วหมักผ้าด้วยโคลนในทะเลข้างคั้น ได้ผ้าสีเทาเข้ม

● **เทคนิควิธีการย้อมสีดำ** สามารถประมวลเป็นหลักการได้ว่า การย้อมเส้นใยไหม ฝ้าย กัญชง หรือผืนผ้า มี ๒ เทคนิค คือ

๑. **กรรมวิธีย้อมร้อน** โดยสามารถใช้ส่วนที่เป็นใบ และเปลือก ลำต้นของไม้ประเภทยืนต้น ซึ่งสังเกตได้ว่ามีฝาด (Tanin) สูง ต้มสกัดน้ำสี แล้วต้มย้อมกับผ้าหรือเส้นใย จากนั้นนำไปกระตุ้นด้วยน้ำโคลน หรือน้ำสนิม โดยทั่วไปใช้สัดส่วน เปลือกไม้ ๒ กิโลกรัม ใบไม้ ๔ กิโลกรัม ต่อเส้นใย หรือผ้า ๑ กิโลกรัม

๒. **กรรมวิธีย้อมเย็นหรือการหมัก** เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิม เช่น การใช้ลูกมะเกลือสด หรือลูกมะเกลือคองของภาคอีสาน และการย้อมหมักของชาวบ้านริมฝั่งทะเลสาบสงขลา ซึ่งจะจบกระบวนการโดยการกระตุ้นให้เกิดสีดำด้วยการหมักน้ำโคลนข้างคั้น

● **ข้อสังเกตในกระบวนการย้อมสีดำ**

ไม่ว่าจะย้อมวัตถุดิบใด ๆ หรือจะใช้เทคนิคย้อมเย็นหรือย้อมร้อนก็ตาม พบว่า การปล่อยให้วัตถุดิบดูดซึมน้ำย้อมนาน ๆ เป็นการช่วยให้เกิดสีดำเข้มขึ้นมากขึ้นตามระยะเวลา โดยเทคนิคการแช่เส้นใยในน้ำข้างคั้น หรือบางครั้งต้มย้อมแล้วกลดปล่อยให้เย็นสนิท จึงซักต่อด้วยน้ำโคลน น้ำสนิม หรือแขวนจนแห้งบ่มน้ำสีกับเส้นใยจึงล้างน้ำสะอาด รวมทั้งการย้อมซ้ำหลายครั้ง

● **กลุ่มสีแดง**

จากการทดสอบ การใช้หินแดงตามเรื่องราวที่ค้นพบ ได้ผลพอสรุปเป็นแนวทาง ในการพัฒนาทางเทคนิค ดังนี้

๑. การสกัดน้ำสีจากหินแดง โดยกรรมวิธีที่นำหินแดงชุปน้ำแล้วฝนกับหินลับมีด จะได้น้ำสีแดงเข้มและเข้มข้น และมีข้อสรุปว่าการทำให้ละเอียดแล้วแช่น้ำให้ละลายนั่น ไม่ได้ผล เพราะหินแดงแม้บดละเอียดก็ไม่ละลายในน้ำ

๒. การใช้หินแดงย้อมผ้า จำเป็นต้องความฝาดมารองพื้นตัวเส้นใยหรือผ้าเสียก่อน การเตรียมผ้าฝ้ายและหม้อย้อมโดยต้มย้อมรองพื้นกับน้ำหมาก ซึ่งได้จากการต้มเนื้อหมากสดหรือหมากแห้งก็ได้ จากนั้น

ทิ้งผ้าดั้นน้ำมากให้เย็น ลงชุปย้อมน้ำหินแดง ให้น้ำสีซึมทั่วกันแล้วผึ่งลมจนแห้ง ทำซ้ำจนได้สีเข้มตามต้องการสังเกตได้ว่าน้ำสีจากหินแดงติดทนได้ดีบนฝ้ายมากกว่าบนไหม

๓. การทดลองใช้น้ำหินแดงอย่างเข้มข้นผสมกับผงเม็ดย้อมผ้า เพื่อใช้งานบาติกสีธรรมชาติ ผลที่ได้ คือสีแดงอมส้มติดทนบนผ้าฝ้ายได้ดี เช่นกัน

ในส่วนของพืช พบว่าด้วยเทคนิคการย้อมร้อนเปลี่ยนสีตะกอนตะกอนแดงบนไหมบนฝ้ายของกลุ่มทอผ้าบ้านท่ากระจ่ายและบ้านห้วยพุน ให้ผลเป็นสีน้ำตาลแดง ตามภูมิปัญญาดังเดิมไว้

● กลุ่มสีเหลือง

การตามหาอดีตเรื่องผ้าร้ายห่อทอง ที่บ้านนาหมื่นศรี และบุกคู้ขึ้นมาทดลองทำ ได้สีเหลืองสดบนไหมและบนฝ้าย ผ้าร้ายห่อทอง เรียกตามภาษาถิ่น เป็นเถาไม้เลื้อย มีรากยาว รากแก่ขนาดนิ้วโป้ง แตกแขนงเลื้อยในระดับผิวดิน พบบริเวณป่ายางบ้านนาหมื่นศรี และบนเขาสามยอด อำเภอเกียนซา สุราษฎร์ธานี ใบมีทรงรีเท่าฝ่ามือผิวมันแข็ง เป็นใบเดี่ยว มีก้านใบยาวออกจากเถา ดอก ผล ยังไม่พบในรอบนี้ (ปี ๒๕๔๓)

การขยายพันธุ์ต้องตัดรากไปฝังดิน และการติดรากจะช่วยให้เกิดการงอกรากใหม่อย่างรวดเร็ว ส่วนที่ใช้ย้อมสี จะใช้ได้ทั้งส่วนรากและเถาแก่ แต่นิยมใช้ส่วนราก ซึ่งจะมีเนื้อสีเหลืองสดทั้งหมด

การคิดค้นและทดลองด้วยตนเองของนายจำนุญ พลายด้วง เครือข่ายเรียนรู้กลุ่มทอผ้าบ้านเนินธัมมัง ที่เห็นความหลากหลายของพืชพันธุ์ในป่าพรุกลุ่มน้ำปากพอง พบศักยภาพของย่านมันแดง ในการให้สีเหลืองติดทนบนฝ้าย ย่านมันแดง เป็นไม้เถาชอบขึ้นอยู่ริมน้ำพบมากบริเวณริมน้ำปากพอง และเขตป่าพรุ อ.เชียรใหญ่ นครศรีธรรมราช ย่านอ่อนจะมีสีออกแดงชอบเลื้อยพันต้นใหญ่ ใบทรงรีเท่าฝ่ามือ ยังไม่เคยเห็นดอกและผล สรรพคุณ นำย่านแก่มาตำละเอียดปั้นเอาน้ำใช้ทาแก้ปวดทำให้คน วัว ควาย และทำหนัง (เชือกควั่น) ผูกจมูกวัว ส่วนที่ใช้ย้อมย่านแก่

จากการทดลองของโครงการร่วมกับกลุ่มทอผ้ากระเสสินธุ์ ในการใช้เปลี่ยนสีและกึ่งต้นมะพูดสรุปว่าได้สีเหลืองสดบนฝ้าย

มะพูด ชื่อ พืชศาสตร์ *Carcinia Vilersiana* Pierre ชื่อพื้นบ้าน ส้มพูด (ปักยี่ใต้) ประโหด (เขมร) เป็นพืชยืนต้น ลักษณะต้นใบคล้ายกับต้นมังคุดหรือต้นส้มแขก พบในเขตทุ่งนาที่ดอนแห้งแล้งขึ้นหนาแน่นที่ อ.ท่าศาลา อ.เชียรใหญ่ จ.นครศรีธรรมราช ที่องที่ อ.กระเสสินธุ์ จ.สงขลา และแถวบ้านแพรกหา อ.ควนขนุน จ.พัทลุง

ดอก ออกติดกับกิ่ง มีดอกสีขาว ช่วงเดือน กันยายน-ตุลาคม

ผลอ่อนและผลแก่สีเขียว กลมเท่ากำปั้น ผลสุกสีเหลือง มีเมล็ด เป็น ๔-๕ เม็ด

การขยายพันธุ์ เมื่อผลสุกแล้วจะหล่นได้ต้น และเกิดกล้าอ่อนสามารถเอากล้าไปปลูกลงหรือหรือเก็บเมล็ดเพาะกล้าเอง ซึ่งพบว่าได้ผลน้อยกว่าการปล่อยให้ต้นกล้าตามธรรมชาติ

สรรพคุณ ลูกมะพูดอ่อนถึงแก่ ชาวบ้านนิยมนำไปต้มแกงให้อาหารมีรสเปรี้ยว จนมีคำเปรียบเปรยว่า “ส้มรู้แหลง แกงกับปลาปัญญา” หมายถึง ส้มมะพูดแกงส้มปักยี่ใต้กับปลาฉลาดจะอร่อยมากเป็นของคู่กัน ส่วนที่ใช้ย้อมสี ใช้เปลี่ยนสี หรือ กึ่งแก่มาสับแช่ต้ม ย้อมร้อน

การทดลองใช้ขมิ้นชันของโครงการ ฯ ทำให้ค้นพบว่า แม่ขมิ้นชันหรือขมิ้นแกลงทางใต้ สามารถย้อมให้ติดทนบนฝ้าย โดยการต้มผ้าฝ้ายหรือด้ายฝ้ายกับน้ำสารส้มรองพื้นก่อนสัก ๑ ชั่วโมง จึงต้มย้อมน้ำขมิ้น เสร็จแล้ว ล้างน้ำสะอาด แล้วจึงนำไปผ่านน้ำสารส้มหลังย้อมอีก ๑ ครั้ง จะได้สีเหลืองสดใสคล้ายเหลืองดอกบวบ สีสันทนต่อการซักน้ำได้ดีมาก แต่ยังมีปัญหาการไม่ทนต่อแสง แต่สีจะค่อย ๆ บินไปกับสายลมและแสงแดด

ข้อสรุปโดยเทคนิคร่วมในกลุ่มการย้อมสีเหลือง คือการใช้กระบวนการย้อมร้อน และตัวช่วยติดสี คือสีที่จะให้สีเหลืองสดใสใช้ได้ทุกวัตถุดิบ คือ สารส้ม หรืออาจใช้ความเปรี้ยวในธรรมชาติอื่น ๆ จะให้ผลได้สีเหลืองในโทนที่แตกต่างกันไป

● กลุ่มสีเขียว และน้ำตาล

นอกจากการทดลองเรื่องแม่สีธรรมชาติแล้ว พื้นที่เครือข่ายร่วมเรียนรู้ได้นำหลักการย้อมสีธรรมชาติไปทดลองและค้นพบสีใหม่ๆด้วยตนเองจากพืชพันธุ์รอบตัวมากมาย มีสีเด่นที่ขอยกตัวอย่างในที่นี้คือ

สีเขียวจากใบสาบเสือ จากการคิดค้นของกลุ่มห้วยพุน โดยใช้เทคนิคย้อมเย็น นำใบสาบเสือสดๆทั้งก้านทั้งใบมาตำจนละเอียดแล้วแช่หมักไว้กับน้ำค้าง ค้างคืน จะได้โทนสีเขียวบนฝ้าย เขียวอ่อน แก่ ขึ้นอยู่กับปริมาณสาบเสือและชนิดของน้ำค้าง

สีน้ำตาลหลากหลาย จากพืชพันธุ์หลากหลายในเขตป่าพรุมน้ำปากพนัง โดยการทดลองของ พี่จัญญ์ พลอยด้วง เช่น ทางตาลโตนด ใบเสม็ด ลูกจาก ยังมีความหลากหลายที่ได้จากเทคนิคการย้อมจำนวนต่างกัน การล้างผ่านความเป็นกรด ความเป็นด่างในธรรมชาติ

๓.๓.๓ ข้อพิจารณาเรื่องสีธรรมชาติภาคใต้

● เอกลักษณ์สีธรรมชาติเฉพาะถิ่น

จากการค้นพบศักยภาพของสีธรรมชาติภาคใต้ที่สัมพันธ์กับสภาพภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่นอันได้แก่ ป่าพรุมน้ำปากพนังหรือป่าชายทะเล ป่าธรรมชาติในเขตภูเขา และป่าชุมชน ในเขตทุ่งนา อันอุดมไปด้วยพืชพันธุ์ที่แตกต่างหลากหลาย รวมทั้งมีความโดดเด่นในการให้สีอย่างมีความเฉพาะถิ่น น่าจะเป็นแนวทางในการสร้างเรื่องราวที่แสดงถึงเอกลักษณ์ซึ่งสอดคล้องกับภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น ประวัติศาสตร์เฉพาะกลุ่มได้อย่างเหมาะสม เกื้อหนุนให้มีการบำรุงรักษา และ ใช้ประโยชน์อย่างพึงพาระหว่างคนกับธรรมชาติอย่างเป็นไปในทิศทางที่ยั่งยืน

● ภูมิรู้และเทคนิควิธีการย้อมสีธรรมชาติเฉพาะคน เฉพาะกลุ่มที่พัฒนาเองได้ไม่มีขีดจำกัด

เพราะการย้อมสีธรรมชาติ มีตัวแปรตามธรรมชาติ คือ น้ำ ฤดูกาล อากาศ อายุ ต้นไม้ตามภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น ฉะนั้นจึงเป็นภูมิรู้ที่สามารถประมวลเทคนิควิธีได้ในหลักการ ทั่วไป คือ การ

ซ้อมเย็น ซ้อมร้อน การลวกหรือใช้แค่ความอุ่น การแช่หมัก ส่วนการคิดค้น สัดส่วนที่เป็นสูตรสำเร็จในทางเทคนิคสามารถทำได้ โดยประมวลจากประสบการณ์ตรงของช่างซ่อม และใช้ได้เฉพาะกลุ่ม เฉพาะที่เท่านั้น งานวิจัยชิ้นนี้จึงไม่ได้มีทิศทางการนำเสนอสูตรสำเร็จในการซ่อมสิริมมชาติ แต่ให้ความสำคัญกับการประมวลเรื่องราวและหลักการ เพื่อให้แต่ละคนนำไปทดลองเรียนรู้และพัฒนาต่อยอดด้วยตนเอง สร้างความรู้ใหม่ได้เองอย่างไม่จำกัด นำไปสู่การพึ่งตนเองอย่างแท้จริง

● แม่สิริมมชาติภาคใต้

๑. **บทสรุปเรื่องคราม** นับว่าเป็นเพียงการเริ่มต้นจากจุดที่เล็กมากจริง ๆ ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับพืชพันธุ์และเทคนิควิธีเบื้องต้นเท่านั้น และตัวแทนกลุ่มมัดซ่อมสิริมมชาติบ้านคีรีวง เพียง ๒ คน ได้ผ่านประสบการณ์ในการทำเนื้อครามก่อกม่อซ่อมครามเองได้ ยังต้องใช้เวลาและประสบการณ์ เพื่อให้เกิดความชำนาญการ จึงจะทำการขยายการเรียนรู้ให้เพื่อนสมาชิกที่สนใจได้ และที่สำคัญ คือ การขยายพันธุ์ครามทั้ง ๓ สายพันธุ์ให้มีปริมาณมากเพียงพอต่อการใช้งาน ในแต่ละพื้นที่ตามความเหมาะสม

๒. **บทสรุปเรื่องสีดำ** โดยกระบวนการเป็นเทคนิคซ่อมร้อน อันเป็นหลักการทั่วไปและเทคนิควิธีที่ไม่ซับซ้อน รวมทั้งพืชพันธุ์ให้สีดำ สีเทา เช่น ต้นกระ ต้นจิก ต้นแพ ต้นหัวครก มีทั่วไปในภาคใต้ หาได้ไม่ยาก จึงสามารถขยายผลได้เร็วในทุกกลุ่ม โดยเฉพาะสีดำจากใบกระน่าจะทดแทนสีดำเคมีได้ และการฟื้นฟูวิธีการซ่อมหมัก มาใช้ในชุมชนคนจีนตาลเป็นประเด็นที่น่ากระตุ้นให้สืบทอดภูมิปัญญาต่อเนื่อง

๓. **บทสรุปเรื่องสีเหลือง** พืชพันธุ์ให้สีเหลือง ทางใต้ที่เด่นมีมาก เช่น ขมิ้น มะพูด ย่านผ้า ร้ายห่อทอง วานพระ แก่นขย แก่นขนุน ถือเป็นแม่สีเด่นทางใต้ให้แต่ละถิ่นเลือกใช้ โดยหลักการเป็นเทคนิคการซ่อมร้อน และจบกระบวนการโดยการใช้ความเปรี้ยว จากน้ำสารส้ม หรือความเปรี้ยวจากใบไม้ ผลไม้ เป็นตัวช่วยติดสี

๔. **บทสรุปเรื่องสีแดง** โครงการทำได้เพียงรวบรวมองค์ความรู้ และ ทดสอบสีเบื้องต้น เท่านั้น ยังไปไม่ถึงการสร้างผลิตภัณฑ์ต้นแบบจากการซ่อมหินแดง ยังเป็นเรื่องที่ต้องศึกษาต่อเนื่องเรื่องหินแดงและสืบค้นหาภูมิปัญญานี้ให้กว้างขึ้น เชื่อว่าน่าจะมียุทธวิธีอื่น และเทคนิคอื่นๆที่ยังค้นไม่พบในการมาทำสีแดงจากธรรมชาติ

● การทอและการย้อมถึงอุตสาหกรรม

จากบทสรุปร่วมกับกลุ่มทอผ้ากระแสดินธุ์และเกาะขย ในการย้อมเส้นใยธรรมชาติเพื่อนำมาสร้างชิ้นงานด้วยกี่กระตุก ซึ่งมีลักษณะการทอถึงอุตสาหกรรม หมายถึง การเตรียมเส้นด้ายยืนเส้นด้ายพุ่งนับ ๑๐๐ หลาต่อ ๑ หลก จำเป็นต้องย้อมเส้นใยให้มีสีสม่ำเสมอชุดเดียวกันในปริมาณคราวละ ๔-๕ กิโลกรัม นับเป็นกิจกรรมที่ค่อนข้างหนัก ใช้เวลาเตรียมและย้อมเสร็จ ๒-๓ วัน ต้องใช้กำลังคน ๓-๔ คนช่วยกัน และมีเตาย้อม ภาชนะย้อมที่เหมาะสม น่าจะต้องพัฒนาเป็นโรงย้อมขนาดเล็กของกลุ่ม เพื่อสอดคล้องกับการผลิตเพื่อขาย

● **สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์**

การข้อมสิทธิ์ธรรมชาติให้ได้คุณภาพ และเป็นไปในทิศทางที่ยั่งยืนดังรูปธรรมของกลุ่มมัดข้อมสิทธิ์ธรรมชาติบ้านคีรีวง ปฏิเสธไม่ได้ว่ามีปัจจัยหลักที่สำคัญยิ่ง คือ ความอุดมสมบูรณ์จากธรรมชาติ ใบไม้เปลือกผลไม้จากสวนสมรมที่มีหมุนเวียนใช้ตลอดปี และน้ำสะอาดที่ใช้ในการฟอกข้อม เป็นประเด็นสำคัญที่กลุ่มผู้ผลิตมัดข้อมสิทธิ์ธรรมชาติในพื้นที่ใหม่ ๆ ต้องตระหนัก และวางแผนระยะยาว ในการขยายพืชพันธุ์ฟื้นฟูสภาพแวดล้อม และใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างรู้จักรู้ใช้

บทที่ ๔

กรณีศึกษากลุ่มผ้าพื้นบ้านภาคใต้

กลุ่มชาวบ้านที่ทำผ้าพื้นบ้านภาคใต้ โดยภาพรวมที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน สามารถจำแนกได้ ตามประเภทของกระบวนการผลิตได้ ๓ ประเภท กล่าวคือ

๑. **กลุ่มทอผ้าพื้นบ้าน** ซึ่งกระจายอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ตรัง รวมประมาณ ๕๐ กว่ากลุ่ม ประเด็นร่วมที่สำคัญ คือ กลุ่มทอผ้าทั้งหมดพึ่งเส้นใยจากภายนอก ๑๐๐% โดยการซื้อเส้นใยสังเคราะห์ย้อมสีเคมีสำเร็จรูปจากโรงงานอุตสาหกรรม และใช้เครื่องทอแบบ กี่กระตุก ซึ่งจัดได้ว่า เป็นผ้าทอถึงอุตสาหกรรม

๒. **กลุ่มทำผ้ามัดย้อมสีธรรมชาติ** นับเป็นพัฒนาการใหม่ของแวดวงผ้าพื้นบ้านภาคใต้ โดยมีการริเริ่มขึ้นที่บ้านคีรีวงในปี ๒๕๓๘ โดยกระบวนการผลิต คือ การสร้างลวดลายบนผ้าผืนด้วยเทคนิคการมัดย้อม (Tiedye) สีธรรมชาติ กรณีตัวอย่างการรวมกลุ่มผู้หญิงบ้านคีรีวง เพื่อทำผ้ามัดย้อมเป็นอาชีพเสริมบนฐานการใช้ทรัพยากร และวัตถุดิบในชุมชนให้เป็นไปเพื่อสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดกลุ่มผู้หญิงทำผ้ามัดย้อมเพิ่มขึ้นในหลายพื้นที่ แต่ส่วนใหญ่เป็นผ้ามัดย้อมสีเคมี

๓. **กลุ่มทำผ้าบาติก** การทำผ้าบาติกในภาคใต้นั้น มีหลักฐานชัดเจนว่า เป็นการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากชาว ซึ่งแพร่หลายเข้ามาสู่ภาคใต้ตอนล่างในกลุ่มชาวไทยมุสลิม โดยกระบวนการผลิตผ้าบาติก (BATIK) ดั้งเดิม คือ การเขียนเขียนสร้างลวดลายบนผ้าผืนแล้วย้อมสี ต่อมามีการคิดค้นการใช้บล็อกพิมพ์ลายแทนการเขียนลายด้วยมือ ปัจจุบันมีการส่งเสริมเทคนิคการทำผ้าบาติกอย่างกว้างขวางในภาคใต้ โดยเน้นการเขียนลวดลายธรรมชาติสื่อถึงความเป็นภาคใต้ เช่น ภูเขา ทะเล เป็นต้น

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการแม่สีธรรมชาติในวิถีผ้าพื้นบ้านภาคใต้ ได้กำหนดเลือกตัวอย่าง ๔ กลุ่ม เพื่อเป็นฐานในการปฏิบัติการ โดยคำนึงถึงหลักการดังนี้

๑. **กลุ่มทอผ้าบ้านนาหมื่นศรี** เป็นตัวแทนกลุ่มทอผ้าพื้นบ้าน ซึ่งมีเรื่องราวของภูมิปัญญาและวิถีวัฒนธรรมผ้าพื้นบ้านดั้งเดิมของชุมชนเป็นรากฐาน และผลกระทบจากการวิจัยเรื่องการอนุรักษ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาลวดลายผ่านนาหมื่นศรี ทำให้กลุ่มได้กำหนดทิศทางชัดเจนในการชวนกันไปฟื้นฟูการทอผ้าด้วยเกวียนมือ และการใช้สีธรรมชาติ ปัจจุบันมีสมาชิกร่วม ๑๐๐ คน

๒. **กลุ่มทอผ้าบ้านท่ากระจ่าย** เป็นตัวแทนกลุ่มทอผ้าพื้นบ้านตามภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวไทยมุสลิม และมีความชำนาญในกระบวนการใช้เส้นไหมทอผ้า ปัจจุบันมีสมาชิกร่วม ๓๐ คน

๓. **กลุ่มทอผ้ากระเสสันธุ์** เป็นตัวแทนกลุ่มทอผ้าซึ่งภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนได้ขาดหายไปแล้ว แต่สนใจรวมกลุ่มขึ้นมา ทำการทอผ้ายกดอกด้วยกี่กระตุกเป็นอาชีพเสริม ปัจจุบันมีสมาชิกร่วม ๒๐ คน

๔. กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง เป็นตัวแทนกลุ่มทำผ้ามัดย้อม และผ้าบาติกสีธรรมชาติ ด้วยประสบการณ์การรวมกลุ่มสร้างสรรค์เสื้อผ้าของใช้จากผ้ามัดย้อมสีธรรมชาติอย่างต่อเนื่องมา ๑๐ ปี จนกลายเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนเป็นที่รู้จักกันทั่วไป ปัจจุบัน มีสมาชิกร่วม ๗๐ คน

ด้วยกระบวนการสืบค้นกระบวนการและเทคนิควิถีตามภูมิปัญญาการทอผ้าพื้นบ้านภาคใต้ดั้งเดิม และการจัดฝึกอบรมเสริมด้านเทคนิคการย้อมการใช้แม่สีธรรมชาติให้กับทุกกลุ่ม รวมทั้งการจัดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เฉพาะกลุ่ม เพื่อให้กลุ่มเป้าหมายมีส่วนร่วมในการตัดสินใจคัดเลือกช่างย้อมช่างทอฝีมือ เพื่อพัฒนาผ้าต้นแบบ โดยมีแนวทางร่วมในการสร้างชิ้นงานต้นแบบ ๔ ประการ กล่าวคือ

๑. การใช้สีเด่น หมายถึง สีธรรมชาติที่ได้จากพืชพันธุ์ตามภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น

๒. ผ้าทางวัฒนธรรม หมายถึง ผ้าพื้นบ้านในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมที่ขาดหายไป หรือยังใช้กันถึงปัจจุบัน

๓. การใช้เทคนิคเด่น หมายถึง เทคนิคการทอ เทคนิคการวางลวดลายตามภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมาของแต่ละกลุ่มชนหรือชาติพันธุ์ เช่น ผ้าซิ่นยกดอกชาวไทยมุสลิม จะยกดอกหน้านาง ตกแต่งลวดลายพื้นผ้าด้วยการจุ่มดอก ต่างจากเทคนิคชาวไทยพุทธชัดเจน

๔. แนวการทำผ้าประยุกต์ร่วมสมัย หมายถึง การพัฒนาผลิตภัณฑ์ ผ้าเพื่อตอบสนองวิถีชีวิตปัจจุบัน

๔.๑ กลุ่มทอผ้าบ้านนาหมื่นศรี

๔.๑.๑ ความเป็นกลุ่มชน (ชาติพันธุ์) ชุมชนนาหมื่นศรีดำรงอยู่ในวิถีชาวสวนยางพาราผสมผสานกับการทำนา ด้วยความเป็นชุมชนพื้นถิ่นเก่าแก่ อายุประมาณ ๔๐๐ ปี บรรพชนได้ส่งสมภูมิปัญญาในการทำกินให้ไว้เป็นมรดกมากมาย โดยเฉพาะวิถีวัฒนธรรมการทอผ้าพื้นบ้านที่พบหลักฐานผ้าโบราณ ที่ทอผ้าพื้นบ้านได้รูปแบบเรือนปั้นหยาทางใต้ และสังเกตได้ว่าคนรุ่นทวด ปู่ ย่า ตา ยาย รุ่นแม่ คนปัจจุบันยังคงนุ่งห่มผ้าพื้นบ้านของตน เช่น ผ้าซิ่นหางกระรอก ซิ่นยกดอกเชิง ในงานบุญประเพณีและนุ่งผ้าปาเต๊ะอยู่กับบ้าน ประเพณีที่สืบทอดกันมามิขาดสายถึงปัจจุบัน คือ การใช้ผ้าพานซ้างในงานศพ ผ้าห่มนาค ผ้าพาดบ่าลายลูกแก้วในงานพิธีต่าง ๆ รวมทั้งการใช้ภาษาถิ่นได้เฉพาะตน มีการละเล่นพื้นบ้านเก่าแก่ คือ ลิเกป่า ด้านอาหารพื้นบ้านเห็นจะเป็น ขนมจินน้ำยา ซึ่งมีรายละเอียดที่แตกต่างจากชุมชนจังหวัดอื่น ๆ คือ น้ำยากะทิรสอ่อน ให้เค็มเปรี้ยวเผ็ดด้วยการบีบน้ำมะนาวและพริกทอดตามชอบ นอกจากมีผักพื้นบ้านสด ๆ แล้ว ยังมีไข่ต้มเป็นเครื่องเคียงตามแบบฉบับขนมจินน้ำยาเมืองตรัง

๔.๑.๒ ภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น ชุมชนนาหมื่นศรีตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตทุ่งเชิงเขาภาษาถิ่นเรียก “บนควน” มีป่ายาง ซึ่งมีความหลากหลายของพืชพันธุ์ ส่วนที่ราบลุ่มจะใช้ทำที่นา และย้อนอดีตไปประมาณ ๑ ชั่วโมง มีการปลูกฝ้ายพื้นบ้านตามหัวไร่ปลายนามาใช้ในการทอผ้าของชุมชนเอง ความสมบูรณ์ของระบบนิเวศน์แบบสวนผสมไร่นา ทำให้มีพืชพันธุ์เด่นอย่างต้นยอมากมาย และย่านผ้าร้ายห่อทองที่ชอบขึ้นอยู่กับป่าบนควน บรรพชนได้นำมาใช้ประโยชน์ในการสร้างสรรค์สีย้อมผ้า เป็นภูมิปัญญาการย้อมสีเหลืองจากย่านผ้าร้ายห่อทอง และสีแดงจากรากยอ สีแดงเหลืองอันที่ยอมรับกันอย่างภาคภูมิใจว่าเป็นสีเอกลักษณ์ผ่านานาหมื่นศรี

๔.๑.๓ ความเชี่ยวชาญเฉพาะกลุ่ม ด้วยความมีรากฐานจากภูมิปัญญาการทอผ้าพื้นบ้านดั้งเดิมที่แข็งแรง และอาจเป็นเพราะเป็นชุมชนที่มีได้อยู่ติดชายฝั่งทะเล การคมนาคมไม่สะดวก วัฒนธรรมการทอผ้าของเพื่อนบ้านที่มากับการค้าบนคาบสมุทรไม่สามารถเข้าไปผสมผสานได้ ทำให้ชุมชนได้ใช้ภูมิรู้และฝีมือของตนเต็มศักยภาพ จึงมีช่างทอผ้าบ้านนาหมื่นศรีระดับครูทอผ้าหลายด้าน เช่น มือเอกด้านการทำผ้าหางกระรอก ด้านการเก็บลาย ลายลูกแก้ว ลายพญาครุฑ เป็นต้น รวมทั้งทอผ้าจิตเป็นลายตัวหนังสือ

ด้านการทอผ้าลวดลายดั้งเดิมด้วยกี่พื้นบ้าน และช่างทอรุ่นปัจจุบันที่ทอผ้ายกดอกด้วยกี่กระตุก ซึ่งมีความเชี่ยวชาญในการสร้างลวดลายใหม่ ๆ ได้เองจากแม่ลายหลัก ทำให้ผ้ายกดอกมีลวดลายใหม่ ๆ หลากหลาย นับเป็นความโดดเด่นของผ้ายกดอกบ้านนาหมื่นศรีในปัจจุบัน

๔.๑.๔ ผ้าต้นแบบแม่สีธรรมชาติ

- ผ้าพาดบ่าลายราชวัตร ฝ่ายแถมใหม่ บ้านทอผ้าบ้านนาหมื่นศรี

- เส้นใย ไหมพื้นบ้านสาวมือจากภาคอีสานผสมเส้นฝ้ายแท้จากโรงงาน
- สีย้อม แดงครั้งบนไหมเหลืองจากเปลือกต้นมะปูดบนไหม
- เทคนิคทอ เส้นยืนสับเส้นไหม ๔ พันฟืม สลับเส้นฝ้าย ๔ พันฟืม
เก็บตะกอ ๒ นัด (๒ ไม้) แล้วเหยียบเป็นลายราชวัตร สลับตาหมากรุก ทอเป็นผ้าพาดบ่าเชิงลายรีว และผ้ากราบสี่เหลี่ยม
- เครื่องทอ เกพื้นบ้านดั้งเดิม ของบ้านนาหมื่นศรี
- ช่างทอ ลัดดา ชูบัว อายุ 35 ปี บ้านทอผ้าบ้านนาหมื่นศรี
- เรื่องราวของผ้า เป็นการรื้อฟื้น ผ้าในวิถีชีวิตและทางวัฒนธรรม
บ้านนาหมื่นศรีขึ้นเป็นครั้งแรก โดยใช้เส้นใยและย้อมสีจากธรรมชาติ

๔.๒ กลุ่มทอผ้าบ้านท่ากระเจา

๔.๒.๑ ความเป็นกลุ่มชน (ชาติพันธุ์) ชุมชนบ้านท่ากระเจาเป็นชุมชนมุสลิมเกือบทั้งหมด มีวิถีวัฒนธรรมตามครรลองศาสนาอิสลามเป็นแกน เห็นได้ชัดจากเครื่องนุ่งห่มในชีวิตประจำวัน ผู้ชายนุ่งโสร่ง สวมหมวก ผู้หญิงนุ่งผ้าปาเต๊ะ มีผ้าคลุมศีรษะ การสื่อสารภายในชุมชนใช้ภาษาขาวี มีความเป็นเครือญาติที่แน่นแฟ้น สังกัดได้จากการแบ่งปันของกินของใช้ภายในชุมชน

๔.๒.๒ ภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ริมทะเลปากน้ำท่ากระเจา ได้กำหนดให้ชุมชนบริเวณนี้มีอาชีพประมงแบบพื้นบ้าน ชุมชนมีภูมิปัญญาในการจับปลากระบอก โดยใช้แหอวนที่ถักเอง และภูมิปัญญาในการคราดหอยยามที่น้ำลง ประเภทหอยที่ได้ เช่น หอยแครง หอยขาว หอยรอก และการร่อนหอยเสียบโดยใช้กระเจา บริเวณป่าชุมชนยังมีผักภูมิ (ผักหวานป่า) นับเป็นพืชเด่นทำให้มีอาหารพื้นบ้านแตกต่างจากที่อื่น ๆ

ส่วนของพืชให้สีในท้องถิ่นที่ค้นพบ คือ ตะบูนแดง เกี่ยม ใบครุระ ต้นเสม็ด ลูกจาก นับเป็นพืชริมทะเลที่ให้สีสันทนเฉพาะตัว

๔.๒.๓ ความเชี่ยวชาญเฉพาะกลุ่ม ด้วยเทคนิควิธีการยกดอกทอผ้าไหมอันละเอียดอ่อนมีความเฉพาะตัว ในนาม ผ้าไหมพุมเรียง อันไม่สามารถใช้เครื่องทุ่นแรงอันใดมาทดแทนการใช้ทักษะฝีมือได้ ทำให้ช่างทอผ้าบ้านท่ากระเจา มีความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษในการบวนการทำเส้นไหมเตรียมการทอผ้าไหม และการใช้เครื่องทอแบบกึ่งกระทบมือในรูปแบบเฉพาะที่พื้นบ้านไทยมุสลิม ซึ่งต้องใช้ความประณีตทุกขั้นตอน

นอกจากเทคนิคการยกดอกผ้าไหมแล้วยังพบเทคนิค “การจุ่มดอก” (คล้ายกระจกทางภาคเหนือ) โดยการใช้ขุมนในการถักแหอวนมาช่วยในการจุ่มดอกต่างที่ต่างสีสันทนบนผืนผ้าขณะที่ยกตามใจต้องการ

๔.๒.๔ ผ้ายืนแบบแม่สีธรรมชาติ

ผ้าจีนไหมยกดอกเต็มผืน

- ผ้าชิ้นไหมยกดอกเต็มผืน

- เส้นใย ไหมน้อยผสมไหมหลิบ
- สีย้อม เหลืองแก่นขนุน ชมพูจากครั่ง
- เทคนิคทอ ยกดอก ๘ ตะกอ
- ช่างทอ นางสาวมล คชสวัสดิ์
- เรื่องราว ลายเกล็ดแก้ว เหลือบทอง ใช้นุ่งห่มในงานมงคลของชาวไทยมุสลิม
- เครื่องทอ กี่พื้นบ้านไทยมุสลิม

ผ้าชิ้นดอกจุ่ม

- ผ้าชิ้นดอกจุ่ม

- เส้นใย ไหมขาวพันธุ์ญี่ปุ่น จากโรงงาน
- สีย้อม เทาจากเปลือกต้นสะตอเบา (กระถิน) น้ำตาลแดง จากเปลือก ต้นตะบูนแดง
- เทคนิคทอ ยกดอกเชิงสูง จุ่มดอกเต็มผืน
- ช่างทอ อะหยาด ไสยหิิด กลุ่มทอผ้าบ้านท่ากระจาย
- เครื่องทอ กี่พื้นบ้านไทยมุสลิม
- เรื่องราว เป็นการรื้อฟื้นเทคนิคดอกจุ่มขึ้นเป็นครั้งแรก หลังจากขาดหายไป ๒ ชั่วคน

๔.๓ กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง

๔.๓.๑ ความเป็นกลุ่มชน (ชาติพันธุ์) ชาวคีรีวงมักจะบอกผู้เยือนว่าบรรพชนของพวกเขาเป็นทหารหนีศึกมาตั้งรกรากที่นี่ พวกเขาจึงมีสัญชาติฐานในการเป็นนักต่อสู้สืบต่อมาจนทุกวันนี้ ชาวบ้านคีรีวง ชุมชนในขุนเขา สืบทอดเผ่าพันธุ์ลูกหลานตนด้วยวิถีชาวสวนสมรมที่มีศักยภาพในการพึ่งตนเอง บนฐานปัจจัยสี่อย่างมีลักษณะเฉพาะบอกถึงความเป็นคนคีรีวง เช่น ความกล้าหาญในการแสดงความคิดเห็น การรวมกลุ่มอย่างมีพลังในการพัฒนาหมู่บ้านด้วยตนเอง การมีประเพณีวัฒนธรรมแบบพื้นบ้านที่เข้มแข็ง เช่น ประเพณีกวนข้าวยาคุ (ข้าวทิพย์) ที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาทุกปีมีขนาดสาย ภูมิปัญญาในการสร้างสรรค์ของกินของใช้ เช่น ทุกบ้านมี ทราย ไวกวดลานทรายรอบบ้าน หรือภูมิปัญญาในการถนอมอาหาร เช่น ทูเรียนกวน ห่อด้อหมาก สะตอดองที่มีสูตรเฉพาะเป็นต้น หรือการใช้ พาย ผ้าฝ้ายสีเหลือง ผูกปลายสอดคล้องบ่าไปสวนไปตลาด ก็นับเป็นสัญลักษณ์ของชาวคีรีวง จากอดีตจนถึงยุคปัจจุบัน รวมถึงการใช้ผ้ามัดย้อมสีธรรมชาติเป็นเครื่องนุ่งห่มของใช้เป็นของชุมชนนับเป็นการสร้างประวัติศาสตร์หน้าใหม่อย่างน่าภาคภูมิใจ

๔.๓.๒ ภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่น ด้วยความรอบรู้มองการณ์ไกลของบรรพชนในการเลือกตั้งถิ่นฐานที่มีภูมิทัศน์สวยงามตามธรรมชาติ สายน้ำ ขุนเขา และภูมิศาสตร์ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ป่าธรรมชาติหลากหลาย นับเป็นของขวัญจากแผ่นดินที่ทำให้ชุมชนคีรีวงมีความโดดเด่น ในความเป็นชุมชนแบบธรรมชาติที่คนภายนอกต้องเข้าไปเยือนเพื่อสัมผัสบรรยากาศธรรมชาติ ผักพื้นบ้านหลากหลาย แตกต่างจากเขตทะเล และเขตทุ่งนาชัดเจน เช่น ผักเหมาะ บอน ผลไม้ป่า ลางสาด มังคุด ทูเรียนบ้าน สะตอ หมาก มะไฟป่า ส้มแขก (ภาษาถิ่นเรียกส้มกันดาน) ล้วนเป็นผลผลิตจากสวนสมรมที่ทำให้คีรีวง มีอาหารพื้นบ้านเฉพาะถิ่นหลากหลาย รวมถึงสีธรรมชาติจากสวนสมรมอันโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์สีแดงชมพู หรือสีส้มจากใบมังคุดสด สีเทาถึงดำจากเปลือกลูกเงาะ ผักสะตอ เชียวจากลิ้นฟ้า รวมถึงการสืบค้นพบครามย่าน และฮ่อมในพื้นที่และทำการศึกษาวิจัยการย้อมสีน้ำเงินในภาคใต้ เอกลักษณ์ที่กล่าวมานี้ นับว่ามีรากฐานจากลักษณะภูมิศาสตร์เฉพาะถิ่นของชุมชนอย่างชัดเจน

๔.๓.๓ ความเชี่ยวชาญเฉพาะกลุ่ม กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติคีรีวง นับได้ว่าเป็นกลุ่มที่มีความเชี่ยวชาญและเป็นผู้จุดประกายในการย้อมสีธรรมชาติบนผืนผ้าฝ้ายขึ้นในภาคใต้ และมีพัฒนาการทางเทคนิคการสร้างลวดลายบนผืนผ้า ด้วยเทคนิคการพับมัดย้อม มาอย่างต่อเนื่องอย่างน้อย ๑๐ ปี จนถึงเทคนิคการเขียนเทียน ทำผ้าบาติกสีธรรมชาติอย่างเป็นหนึ่งในระดับภูมิภาค เป็นกลุ่มต้นแบบการเรียนรู้ในการพัฒนากลุ่มสตรี ทำผ้ามัดย้อมที่มีความเข้มแข็งในการบริหารจัดการธุรกิจชุมชน การแปรรูปเสื้อผ้าของใช้หลากหลายระดับประเทศ

๔.๓.๔ ผ้าต้นแบบแม่สีธรรมชาติ

ผ้าสไบมัดย้อมฮ่อม

- ผ้าสไบมัดย้อมฮ่อม

- เส้นใย ฝ้ายโรงงาน
- สีย้อม ดินฮ่อมที่บ้านคีรีวง
- เทคนิคทอ จากกลุ่มทอผ้าภาคอีสาน เป็นผ้าสไบทอให้เกิดเนื้อผ้าโปรงเป็นช่วง ๆ โดยการสับทางขึ้นสอดเส้นเดียว หรือสอดฟันฟืม ฟันเว้นฟัน
- ช่างมัดย้อม บุญเสริม บุญโรจน์ กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง
- เรื่องราวและจินตนาการ เป็นผ้ามัดย้อมลายพัดสีน้ำเงินผืนแรกของกลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง และหม้อฮ่อมหม้อแรก

ผ้าบาติกสีธรรมชาติ กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง

- ผ้าบาติกสีธรรมชาติ กลุ่มมัดย้อมสีธรรมชาติบ้านคีรีวง

- เส้นใย ฝ้ายแท้จากโรงงาน
- สีย้อม น้ำตาลจากแก่นไม้หลุมพอ ส้มจากคำแสดครามจากย่านคราม
- เทคนิค การเขียนเทียน
- ช่างบาติก นางวรรณิภา เนาว์สุวรรณ
- เรื่องราว บาติกครามลายคลื่นผืนแรกของคีรีวง